

СТАТТІ

До 10-річчя проголошення незалежності України

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

Утвердження незалежної України: перше десятиліття *

6. Конституція незалежної України

Конституційний процес в Україні розпочався з прийняття Верховною Радою Декларації про державний суверенітет. У цьому документі закріплювалися такі конституційні положення, як невід'ємне право українського народу на самовизначення, недоторканність території республіки, розподіл влади на виконавчу, законодавчу й судову, рівність громадян перед законом, гарантування громадянських прав і свобод.

Восени 1990 р. Верховна Рада затвердила Конституційну комісію, перед якою поставила завдання опрацювати концепцію Основного закону. У червні наступного року концепція була розглянута і затверджена. Після цього розпочалася безпосередня робота над текстом Конституції. В його основу були покладені Загальна декларація прав людини, пакти ООН про економічні, соціальні і культурні права та інші основоположні міжнародні документи.

Різні варіанти проекту обговорювалися в Інституті держави і права АН України, інших науково-дослідних установах правничого профілю. Комісія залучила до експертизи проектів провідних спеціалістів конституційного права. Після публікації проектів для широкого обговорення до Конституційної комісії надійшли десятки тисяч поправок і доповнень.

Найбільш складною виявилася проблема розподілу владних повноважень між Верховною Радою і Президентом України. Більшість депутатів парламенту не бажала передавати Президенту виконавчу владу в повному обсязі. Через це конституційний процес зайшов у глухий кут. Діючою залишалася Конституція УРСР 1978 р., до якої внесли більше двох сотень поправок. Поправки іноді суперечили первинному тексту або іншим, і Основний закон не виконував достатньою мірою своєї основної ролі — забезпечувати стабільність політичного життя.

Напередодні президентських виборів, у червні 1994 р., Л. Кравчук висунув, а парламент затвердив кандидатуру В. Масола на посаду прем'єр-міністра. З ініціативи новообраного Президента 19 липня була опублікована спільна заява Л. Кучми, О. Мороза і В. Масола, в якій проголошувалася готовність керівників двох гілок влади дотримуватися чинної Конституції і змінювати її положення тільки з доброї волі обох сторін. Тобто вони зобов'язувалися розв'язати ключове питання про межі своїх повноважень шляхом консенсусу.

* З а к і н ч е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2001. — № 2, 3.

У вересні 1994 р. була утворена нова Конституційна комісія, співголовами якої затверджувалися Президент України і Голова Верховної Ради. Відновилася рутинна робота над текстом Конституції, кінця-краю якої не передбачалося.

Тоді Л. Кучма зробив рішучий крок: вніс до Верховної Ради проект конституційного закону “Про державну владу та місцеве самоврядування”. Проект містив конкретні пропозиції про розмежування влади по лінії законодавчій і управлінсько-розпорядчій. Він не міг не порушувати багатьох статей діючої Конституції 1978 р., побудованої на принципі нероздільності влади. Верховна Рада в разі прийняття цього закону віддавала Президенту істотну частину владних повноважень. Їшлося про те, щоб наповнити реальним змістом внесену до Конституції у 1991 р. статтю про запровадження посади Президента.

Виступаючи 22 грудня 1994 р. у парламенті з обґрунтуванням внесеного законопроекту, Л. Кучма заявив гранично відверто: “Треба визнати помилковим привласнення управлінських функцій парламентом та місцевими радами. Біда Верховної Ради зразка 1991 року не в тому, що вона взяла на себе функції державного управління від комуністичної партії. В той час більше нікому було це зробити. Її помилка полягала в тому, що вона побоялася, а може, була неспроможною передати у повному обсязі виконавчі повноваження спочатку уряду, а пізніше — всенародно обраному Президенту. Фактично до липня цього року в Україні існувала парламентсько-президентська республіка. І вона довела свою нежиттєздатність”¹.

Недолугість цієї форми правління підтверджувалася незаперечним фактом: Україна залишалася позаду тих країн СНД, які спромоглися дати собі раду з проблемою влади. Економічна криза набула в ній особливої загостреності.

Власне, визначення Л. Кучмою форми правління як парламентсько-президентської республіки слід вважати неточним. Форми правління визначаються на основі прописаних у конституціях повноважень органів влади. Залежно від співвідношень в обсязі повноважень держава може бути президентською, парламентською, парламентсько-президентською або президентсько-парламентською. Однак діючи в Україні радянська конституція містила в собі самі фундаментальні суперечності якраз у цій сфері. Форму правління можна було визначити тільки шляхом узагальнення конкретних дій різних “гілок” влади за певний період.

Л. Кучма не випадково визначав час існування парламентсько-президентської форми правління періодом до липня 1994 р. Від липня до грудня 1994 р. у законодавчому полі не відбулося жодних змін. Проте відразу після затвердження на посаді новообраний Президент здійснив цілий ряд важливих ініціатив одночасно на багатьох напрямках. Його діяльність перекривала або компенсувала бездіяльність непристосованих до функцій виконавчої влади комісій і самого керівництва парламенту. Республіка явочним порядком ставала президентсько-парламентською.

Верховна Рада України 13-го скликання почала працювати у травні 1994 р. у неповному складі. Згідно з нормами Конституції 1978 р., більшість у парламенті вираховувалася від кількості депутатів, повноваження яких були визнані і не припинені в установленому законом порядку. Проте кворум визначався в загальноприйнятому порядку — половина повного складу депутатів (225). Конституція могла змінюватися, коли за це висловлювалося дві третини повного складу депутатів (300 з 450).

Зважаючи на реальний розклад політичних сил у парламенті, внесення Л. Кучмою законопроекту “Про державну владу та місцеве самоврядування” було сміливим кроком. Президент, який своїм обранням завдячу-

вав в основному підтримці лівих сил, вперше кинув їм виклик у найбільш важливому питанні про владу.

Під час весняних виборів 1994 р. було обрано тільки 340 депутатів. Повноваження двох депутатів Верховна Рада не затвердила. Це означало, що більшість для прийняття рішень становила 170 голосів (половина від наявного складу депутатів плюс один голос). Депутати розподілилися по десяти групах або фракціях. Комуністи мали 84 голоси, соціалісти — 25, аграрники — 36, а всього — 145 голосів. Міжрегіональна депутатська група (27 голосів) і група “Єдність” (26 голосів), які стояли на проросійських позиціях, голосували здебільшого разом з лівими партіями². Набрати потрібну більшість лівий блок міг за допомогою тільки одного з цих двох союзників.

Отже, ліві партії дістали контрольний пакет голосів у Верховній Раді. Однак вони не врахували, що майже чверть складу парламенту ще не обрана. Розуміючи, що проголошувані ними популістські передвиборчі обіцянки нездійсненні, вони навіть не пробували втілити їх у форму законів. Позабувши про те, що виборчий марафон тривав, ліві партії ініціювали прийняття Верховною Радою постанови “Про забезпечення діяльності народних депутатів України”. Текст її було ретельно приховано від засобів масової інформації, бо йшлося про “святе”: збільшення заробітної плати, звільнення зарплати народного депутата від податкового обкладання, надання йому безплатних путівок і додаткових коштів на оздоровлення тощо. Цілком зрозуміло, що наївна спроба приховати постанову від громадськості не вдалася. Під час додаткових виборів лівий блок втратив контрольний пакет голосів³.

Перші ж кроки лівої більшості в парламенті свідчили про наявність серйозної небезпеки для національних інтересів молодого держави. Верховна Рада фактично солідаризувалася з рішенням Одеської обласної ради припинити будівництво нафтоперевалочного терміналу й у першому читанні 14 липня 1994 р. ухвалила Закон “Про місцеві Ради та місцеве самоврядування”. Підготовлений депутатською комісією у питаннях діяльності рад і самоврядування до другого читання, цей законопроект вже мав назву “Про місцеві Ради депутатів трудящих”. Суть його полягала у фактичному відновленні на місцях радянської влади.

У квітні 1995 р. почала свою роботу третя сесія Верховної Ради України. Порівняно з травнем 1994 р. кількість необраних депутатів скоротилася до 45. Комуністи збільшили чисельність з 84 до 90, соціалісти — з 25 до 27, аграрники — з 36 до 47⁴. Лівий блок нібито зміцнів. Насправді, однак, вплив його у парламенті послабився. Соціалісти й особливо аграрна фракція відмовилися від беззастережної підтримки комуністів. Міжрегіональна депутатська група (МДГ) і “Єдність” теж почали голосувати самостійно.

Це яскраво виявилось під час проходження президентського законопроекту про державну владу. Безвідповідальна поправка комуніста В. Терещука про надання Голові Верховної Ради функцій глави держави набрала 93 голоси. За неї проголосувало тільки семеро соціалістів, хоч головою парламенту був лідер їхньої власної партії. Зате пропозиція надати Президенту поряд з повноваженнями глави держави функції глави виконавчої влади з досить широкими повноваженнями набрала 221 голос (55 %) і була схвалена. За неї проголосувало 19 % комуністів, 41 % соціалістів, 72 % аграрників, а також переважна більшість депутатів інших фракцій та груп⁵.

18 травня 1995 р. Верховна Рада прийняла закон “Про державну владу і місцеве самоврядування”. Згідно з ним Президент ставав главою виконавчої влади. Склад уряду він формував сам, без узгоджень і затверджень

парламентом. Він очолював й систему місцевих органів виконавчої влади. Пропозиція комуністів про місцеву владу у вигляді рад депутатів трудящих, тобто радянську владну вертикаль аж до Верховної Ради, не пройшла. Органами влади від обласного до районного рівня (а також у містах центрального підпорядкування — Києві і Севастополі) ставали державні адміністрації, главами їх Президент повинен був призначати обраних безпосередньо населенням голів відповідних рад. У компетенції місцевих рад залишалися обмежені повноваження: затвердження місцевого бюджету та програм територіального розвитку, заслуховування звітів голів державних адміністрацій (без організаційних наслідків для останніх у разі негативної оцінки їхньої діяльності).

Під час проходження законопроекту про державну владу Л. Кучма взаємодіяв з тими депутатськими групами і фракціями, які відповідально ставилися до процесу державотворення. Інколи він знаходив спільну мову навіть з представниками лівих партій. У результаті новий Президент за короткий період, з грудня 1994 р. по травень 1995 р., спромігся забезпечити прийняття закону, який створював основу для розбудови ефективної вертикалі виконавчої влади. Держава формально залишалася парламентсько-президентською республікою, але президентська складова влади стала виходити на перший план.

Державний устрій змінювався без застосування сили. Контролюючи силові структури, глава держави діяв виключно в конституційному полі, хоча кінцевою метою його дій була якраз зміна Конституції. Найбільш вагомими аргументами президентської влади у політичному тиску на парламент і, зрештою, на суспільство (парламент, як правило, віддзеркалює стан суспільства) були мандат народної довіри і всім зрозуміла застарілість Конституції 1978 р., норми якої відбивали давно не існуючу реальність.

Заміна силового тиску політичним якраз і призводила до незавершеності нової конструкції влади. Ця незавершеність виявилася у нелегітимності прийнятого парламентом закону про державну владу і місцеве самоврядування. Закон був прийнятий простою більшістю голосів, хоч мав конституційне значення.

Про те, що закон не набере потрібної більшості голосів, було відомо заздалегідь. Після довиборів баланс політичних сил у парламенті змінився, але не вирішальною мірою. Ні праві, ні ліві не мали конституційної більшості, а спільне голосування з принципових питань здавалося неможливим.

На фоні всеохоплюючої кризи, спричиненої труднощами трансформаційного періоду, виникла локальна політична криза, з якої треба було знайти вихід.

Єдиним виходом залишалося звернення до народу. Мандат на владу Президент України дістав в умовах суцільного господарського розвалу. Його перші заходи у подоланні економічної кризи були швидкі й ефективні. Звернення до народу у формі підтвердження довіри ставало логічним у ситуації, коли одержаний мандат не можна було наповнити реальною владою. 31 травня 1995 р. Л. Кучма видав указ про організацію опитування громадської думки щодо довіри Президенту і Верховній Раді. Питання у бюлетені формулювалося так: кому Ви довіряєте — Президентові України або Верховній Раді? 1 червня Верховна Рада на цей указ наклала вето.

Для противників Л. Кучми у парламенті постановка питання про народну довіру була руйнівною. Вони не мали конструктивної програми, яку могли б протипоставити президентській. Ситуація погіршувалася неможливістю застосувати звичну популістську риторику. Предметом кризи було суто конкретне питання: прийнятий більшістю депутатів Верховної Ра-

ди Закон України “Про державну владу і місцеве самоврядування”. Знову і вже не вперше з 1989 р. ліві сили опинилися перед необхідністю відступити, здати противнику утримувані ними рубежі.

Однак і президентська позиція була вразливою. Згідно з діючою Конституцією глава виконавчої влади не міг влаштовувати референдум без згоди парламенту. Опитування не могло мати законодавчих наслідків. Якби результати опитування виявилися позитивними для Президента України, він не міг скористатися ними для реформування системи влади, не наштотхнувшись на звинувачення в організації державного перевороту.

Тому обидві сторони у кінцевому підсумку утрималися від звернення до виборців з вимогою визначитися, а опрацювали формулу компромісу. 8 червня 1995 р. криза влади була вичерпана укладенням Конституційного договору терміном на один рік між Президентом України і Верховною Радою. Під договором, який в основному відтворював положення не ухваленого конституційною більшістю закону “Про державну владу і місцеве самоврядування”, поставило свої підписи більше половини депутатів. Тимчасово, строком на один рік, припинялася дія положень Конституції 1978 р., які суперечили угоді. На цей строк обмежувалися повноваження парламенту та місцевих рад і відповідно розширювалися нормотворчі й адміністративні функції виконавчої влади.

Конституційний договір між Верховною Радою і Президентом був справді нестандартним кроком. Він дозволив зберегти керованість держави на основі принципу розподілу влади і давав час на пошуки компромісних рішень в опрацюванні пострадянської конституції.

Рік минув у гострих суперечках. У лютому 1996 р. Конституційна комісія передала проект Основного закону на розгляд парламенту разом із зауваженнями своїх членів, нерідко протилежними за змістом. Проект розглядався майже три місяці. Відбулося три офіційні читання.

Ліві партії не погоджувалися з президентською стороною за такими головними пунктами: розподіл повноважень між гілками влади, визнання приватної власності на засоби виробництва, перетворення української національної символіки на державну, ненадання російській мові державного статусу, статус Республіки Крим.

Знову виникло питання про звернення до народу, на цей раз у формі референдуму, а не опитування. Рада національної безпеки і Рада регіонів рекомендували оголосити референдум щодо затвердження Основного закону в редакції, винесеній Конституційною комісією на розгляд Верховної Ради. Ця редакція передбачала двопалатну структуру парламенту, названого Народними Зборами. Верховна Рада не прийняла президентського проекту і під час дебатів внесла до нього багато поправок. З частиною поправок Л. Кучма був уже готовий погодитись, аби прийняти Конституцію України. Зокрема, він дав згоду на однопалатний парламент, хоча поділ на дві палати надавав виконавчій владі більшу самостійність. Тепер же на референдум передбачалося внести первісний президентський проект, навіть без узгоджених під час парламентських дебатів поправок.

За чотири дні до вичерпання строку дії Конституційного договору, 4 червня 1996 р. Верховна Рада прийняла у першому читанні доопрацьований проект нового Основного закону. Однак перспектив на його прийняття в цілому конституційною більшістю голосів не існувало. 26 червня Л. Кучма видав указ “Про проведення Всеукраїнського референдуму з питання ухвалення нової Конституції України”.

В ситуації гострої політичної кризи у парламенті була сформована узгоджувальна комісія, яку очолив народний депутат М. Сирота. 27 червня Верховна Рада почала своє історичне засідання, присвячене розглядові

Конституції. Крок за кроком узгоджувалися позиції різних політичних сил і визначався той текст, який міг бути прийнятий конституційною більшістю голосів. Президентська сторона не відступила від принципових позицій у сфері розподілу влади, права приватної власності, державної символіки, державного статусу української мови. З деяких питань були досягнуті взаємні поступки. Ліві не заблокували затвердження синьо-жовтого прапора як державного, а праві погодилися зберегти за Кримом статус автономної республіки.

Постатейне узгодження проекту Конституції тривало день і ніч. Остаточне голосування відбулося вранці 28 червня. Відпрацьований узгоджувальною комісією М. Сироти і вже прийнятий постатейно проект набрав при голосуванні в цілому 315 голосів при необхідному мінімумі в 300 голосів.

У аграрників не голосували двоє, відсутніми були теж двоє, а 21 депутат підтримав проект Конституції. За прийняття проекту висловилися також 17 соціалістів, тобто переважна більшість цієї фракції. Шестеро висловилися проти, двоє утрималися, двоє були відсутні.

Деморалізована тиском пропрезидентських сил і “зрадою” своїх союзників, комуністична фракція при голосуванні розкололася. Проти прийняття Конституції проголосували тільки 29 з 89 депутатів від КПУ. 10 комуністів були відсутні, 20 — не голосували, 10 — утрималися при голосуванні і, нарешті, 20 — підтримали Конституцію⁶.

Україна не стала президентською республікою, як це передбачав проект Л. Кучми. Однак вона не стала і парламентською республікою, на чому наполягали ліві партії.

Конституція незалежної України має багато компромісних формулювань і навіть деякі логічні неузгодженості. В ній існують лакуни, допущені випадково або свідомо. Вони утруднюють користування Основним законом або допускають різне його тлумачення. Проте недосконалість тексту, опрацьованого в гострій політичній боротьбі, не підважує доленосного значення Конституції. Вона упорядкувала політичне життя українського народу в перехідну добу кардинальних зрушень.

Поряд з детально виписаними функціями законодавчої і виконавчої влади Основний закон окреслював права й обов’язки судових органів. Зокрема, Конституційний Суд повинен був тлумачити конфліктні ситуації в житті суспільства з точки зору Основного закону, а також відповідність дій законодавчих і виконавчих органів влади його вимогам.

У політичній боротьбі, яка продовжувалася, норми Конституції не задовольнили повністю нікого. Керівництво КПУ відреагувало на підтримку двадцятьма членами своєї парламентської фракції Конституції України невключенням їх у партійний виборчий список на наступних парламентських виборах. Л. Кучма включив вимогу ревізії деяких статей Конституції 1996 р. у свою передвиборну програму на чергових президентських виборах.

Прийнята Конституція була однією з найважливіших віх державотворчого процесу. Вона окреслювала рамки політичної боротьби, в умовах якої тільки й був можливий здоровий розвиток державних і суспільних інститутів. Політичні сили, які виходили за межі конституційних норм, ставали позасистемною опозицією, і проти них природним чином об’єднувалися всі ті, хто бажав зберегти в державі мир і спокій. Якби Основний закон переступили органи державної влади, а громадськість не справилася б з поверненням їх в конституційні рамки, ставала можливою апеляція до міжнародної громадськості. Насилля над Конституцією з точки зору міжнародного права є злочином.

7. Два вектори міжнародної політики

Л. Кучма прийшов до влади у 1994 р. голосами тієї частини виборців, які бажали поліпшити відносини з Росією. Безсумнівно орієнтованість цього кандидата в Президенти України на Росію багато хто з них вважав запорукою повернення в минуле. Минуле було більш передбачуваним і забезпеченим. Перспектива поглинення України Росією здебільшого не сприймалася як загроза.

Тим, хто висловлювався на виборах проти Л. Кучми, теж здавалося, що з таким Президентом Україна знову буде втягнута в яку-небудь модифікацію багатонаціональної централізованої імперії. Вони голосували за Л. Кравчука, який вже доказав, що прагне привести Україну в Європу. Провальні економічні результати незакінченого першого строку президентства Л. Кравчука здебільшого не бралися до уваги.

Обидва табори виборців помилялися. Їхня свідомість не встигала за швидкоплинними змінами на всьому посткомуністичному просторі. З кожним роком Росія все менше нагадувала Радянський Союз. Вона мінялася навіть з більшою швидкістю, ніж Україна.

Дрейф у бік Росії був найлегшим напрямом руху, тому що обом країнам доводилося розв'язувати ті самі проблеми. Просування в бік Європи утруднювалося багатьма обставинами. Головну роль серед них відігравала цілковита несхожість в усьому, викликана різною історичною долею. Українські громадяни поступово переконувалися у тому, що відкриття кордонів зовсім не забезпечує автоматичного вирівнювання умов життя. Захід ставився до України доброзичливо, але дбав передусім про власні інтереси.

Хоч конституційна неокресленість повноважень Президента і Верховної Ради України тривала роками, Л. Кучма (як і Л. Кравчук раніше) відразу взяв у свої руки зовнішньополітичну сферу. У цьому президенти України підтримувалися їхніми партнерами в зарубіжних країнах. Спроби тих голів Верховної Ради, які бажали сказати своє слово за кордоном від імені України, ніколи не сприймалися всерйоз.

Зовнішньополітична лінія адміністрації Л. Кучми була двовекторною. Російський або західний вектор інколи виходили на перший план, але в межах більш тривалого періоду завжди врівноважувалися. Двовекторність мало кого з політиків цілком влаштовувала. Політологи теж наголошували на тому, що Україна повинна визначитися. Мовляв, просуватися за протилежними векторами означає стояти на місці. Вони не враховували, однак, що Росія і Захід не були розташовані у протилежних напрямках. Російська політична еліта теж просувалася на Захід.

Двовекторність зовнішньої політики Л. Кучми мала основною метою забезпечення політичної незалежності України в умовах її економічної, передусім енергетичної залежності від Росії. Щоб виграти час для реструктуризації господарства, Україна повинна була дістати доступ до фінансових ресурсів США і контрольованих ними міжнародних економічних організацій.

Однак відносини із США з початку 90-х рр. перебували в більш-менш замороженому стані. Л. Кравчук і Верховна Рада не жалкували слів, запевняючи весь світ про перетворення України в неядерну державу вже у найближчому майбутньому, але не робили для цього достатніх практичних кроків.

Л. Кучма добився приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р. Такий закон Верховна Рада прийняла уже 16 листопада 1994 р. за умови надання гарантій безпеки з боку

ядерних держав. 5 грудня цього ж року у Будапешті президенти Росії та США і прем'єр-міністр Великої Британії надали Україні гарантії безпеки. Вони зобов'язалися поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України, утримуватися від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і в такий спосіб отримати будь-які переваги. Окремі документи одночасно були підписані главами Китаю і Франції, Україна одержувала компенсацію за вивезені з її території стратегічні і тактичні ракети, зокрема, наданням атомним електростанціям палива.

Відмова від ядерної зброї і визначення статусу України як неядерної держави змінили відносини із США. Під час візиту 20—24 листопада у Сполучені Штати Америки Л. Кучма підписав Хартію українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва. Були укладені угоди про надання американської допомоги Україні у здійсненні економічних реформ. Незабаром серед країн, які одержували допомогу від США, Україна зайняла третє місце після Ізраїлю та Єгипту.

Кредити, надані Україні урядами США, ФРН, Італії, інших країн, а також міжнародними організаціями — Міжнародним валютним фондом, Світовим банком, Європейським банком реконструкції і розвитку допомогли поліпшити платіжний баланс. Без них, зокрема, не можна було б розплатитися з Росією і Туркменістаном за нафту і газ. Домагаючись кредитів, український уряд ціною збільшення зовнішньої заборгованості відсунув на майбутнє розв'язання невирішених в умовах гострої економічної кризи проблем.

Обережною і вичікувальною була позиція європейських держав при спробі України увійти до Ради Європи. Після приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї проблема була знята. У вересні 1995 р. Україна стала повноправним членом Ради Європи.

Водночас було досягнуто успіхів у розширенні відносин з НАТО. 9 липня 1997 р. у Мадриді 16 глав держав і урядів та Генеральний секретар НАТО Х. Солана, з одного боку, і Президент України Л. Кучма, з другого, підписали "Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО". Обидві сторони брали на себе зобов'язання розширювати співробітництво, розвивати особливе партнерство, яке сприятиме забезпеченню більшої стабільності, спільних демократичних цінностей у Центральній Європі.

Зокрема, прийнятий документ передбачав запровадження механізму консультацій з політичних питань і питань, що стосувалися безпеки, включаючи безпеку України, підтримання миру, врегулювання конфліктів та гуманітарних операцій (беручи до уваги роль ООН й ОБСЄ у цій галузі). Консультації стосувалися також політичних й оборонних аспектів нерозповсюдження ядерної, біологічної та хімічної зброї, контролю над озброєнням та роззброєнням, експорту озброєнь і передачі супутніх технологій, боротьби з контрабандою наркотиків та тероризмом. Українська сторона зобов'язувалася забезпечити повну підтримку діяльності Центру інформації та документації, заснованому НАТО у Києві. Передбачалися регулярні зустрічі між Україною і Північноатлантичною радою, комітетами НАТО. Україна засновувала військову місію зв'язку як частину своєї місії при НАТО в Брюсселі⁷.

Хартія про партнерство була визнанням з боку НАТО стратегічної ролі України у побудові нової схеми Європейської безпеки. Самій Україні треба було виключити прийняттям Хартії виникнення недовіри з боку сусідів — Польщі, Угорщини і Чехії. Існував ще й російський аспект. Росія формалізувала свої відносини з НАТО шляхом договірної оформлення

взаємних зобов'язань. Відсутність подібної формалізації поставила б Україну у неприйнятне становище буферної зони.

Північноатлантичний альянс посередньо допоміг Україні врегулювати відносини з Румунією. Ще до завоювання незалежності румунські політики почали висувати до України територіальні претензії. За пактом Ріббентропа—Молотова до УРСР у 1940 р. були приєднані частини румунської території — Північна Буковина, Хотинщина і Південна Бессарабія. Посилаючись на аморальність цього пакту і його нечинність з точки зору міжнародного права, представники румунської громадськості наполягали на тому, що Україна зобов'язана, якщо вона прагне стати демократичною державою, відновити історичну справедливість і повернути загарбані території. 5 липня 1991 р. Верховна Рада УРСР виступила із заявою, в якій висловила занепокоєння фактичним висуненням територіальних претензій до України з боку румунського парламенту.

Президент Румунії І. Ілієску цілком підтримував вимоги громадськості й ухилився від визнання існуючих кордонів та укладення з Україною широкомасштабного договору. У кампанії президентських виборів 1997 р. основний претендент Е. Константінеску інтенсивно використовував сюжет територіальних претензій. У країні скликалися багатотисячні мітинги, які приймали відповідні резолюції.

Румунська сторона на переговорах, які тривали роками, ігнорувала той факт, що повоєнні кордони між Румунією і Радянським Союзом були закріплені у міжнародних договорах. Передача Бессарабії і Північної Буковини Радянському Союзу була легітимізована Паризьким мирним договором, який Румунія як союзниця Німеччини змушена була укласти в лютому 1947 р. з Об'єднаними Націями. Паризький договір становив ланку в цілісній системі повоєнного європейського устрою, непорушність якої була підтверджена Гельсінкською нарадою 1975 р. з питань безпеки та співробітництва в Європі. Румунська сторона ігнорувала й той факт, що на територіях, які відійшли від Румунії після Другої світової війни і були передані УРСР, проживало переважно українське, а не румунське населення.

2 червня 1997 р. в ході офіційного візиту Президента України Л. Кучми в Румунію було підписано Договір про відносини добросусідства і співробітництва між двома державами. У ньому зафіксувалося взаємне визнання сторонами існуючих кордонів.

Договір став можливим після того, як румунські правлячі кола переконалися у непохитності української позиції. Звичайно, до уваги бралися не аргументи історичного або етнографічного характеру. Новообраний Президент Румунії Е. Константінеску бажав привести свою країну в НАТО. Загальновідомо, що Північноатлантичний альянс не розглядав відповідних заявок країн, якщо вони висували територіальні претензії до сусідів.

Проблема українсько-польського кордону з 1918 р. була дуже гострою внаслідок об'єктивних обставин. У питанні про соборність українських земель не могло бути компромісного рішення. Остаточне розв'язання проблеми було знайдено лише на конференціях лідерів Об'єднаних Націй, які передували завершенню Другої світової війни. Це рішення визнала польська громадськість, тож після 1991 р. між Польщею та Україною не виникло непорозуміння у питанні про спільний кордон.

Під час поїздки Л. Кучми у Варшаву 23 січня і зворотного візиту Президента Республіки Польської А. Кваснєвського у Київ 20—22 травня 1997 р. було обговорено непрості, а часом й трагічні сторінки спільної історії обох країн. Вони знайшли свій відбиток у спільній заяві обох президентів “До порозуміння і єднання”. Заява остаточно закрила для політиків і відкрила для істориків трагічне минуле обох країн. Сторони заявили про

обопільну зацікавленість у розширенні і зміцненні економічних та культурних зв'язків, а також у зміцненні співпраці обох країн у рамках програми НАТО "Партнерство заради миру" (підготовка спеціалістів, військові контакти на різних рівнях, спільні військові маневри тощо). Останнє мало особливо велике значення, тому що Польща, Угорщина і Чехія з березня 1997 р. були прийняті в НАТО. Північноатлантичний альянс став безпосередньо межувати з Україною.

Тісні взаємовідносини склалися і з іншими країнами Центрально-Східної Європи. Зокрема, з Угорщиною Україна підписала Договір про основи добросусідства та співпраці ще 6 грудня 1991 р. під час візиту в Київ прем'єр-міністра цієї країни Й. Анталла. Це був перший договір, підписаний Україною з сусідньою країною після здобуття незалежності. Сторони визнали кордони обох держав непорушними. За останнє десятиліття відносини з Угорщиною розвивалися без будь-яких ускладнень. За оцінками угорських політичних діячів, становище угорської національної меншини в Закарпатті набагато краще, ніж становище угорців у Румунії, Словаччині або Югославії.

Активно розвивалися відносини з Чехією і Словаччиною. Президент Чехії В. Гавел і Президент України Л. Кучма підписали у Празі 26 квітня 1995 р. Договір про дружні відносини і співробітництво. Економічні відносини із Словаччиною регулюються урядовою українсько-словацькою комісією з питань торговельно-економічної співпраці. Уряди обох країн співпрацюють у забезпеченні найбільш сприятливих умов для розвитку національних меншин — українців у Словаччині і словаків в Україні.

Співробітництво України із сусідніми країнами з червня 1996 р. почало здійснюватися й через Центральноєвропейську ініціативу (ЦЕІ) — регіональну організацію широкого профілю. Відтоді Україна бере участь у регулярних неформальних зустрічах президентів Центральної Європи. Шоста зустріч президентів була проведена у травні 1999 р. у Львові.

Після обрання Л. Кучми Президентом України відносини з Росією в діяльності українських урядів вийшли на перший план. Йшлося передусім про те, щоб відновити втрачені за попередні три роки економічні зв'язки. Це було нелегко з двох причин. По-перше, продукція українських підприємств вже була витіснена з російського ринку конкурентами. Повторне завоювання споживача вимагало великих додаткових зусиль. По-друге, просувати українські товари в Росію треба було на інших, ніж раніше, ринкових засадах.

Залежність України від російських поставок нафти і газу важким тягарем лягала на українсько-російські економічні відносини. Україна повинна була забезпечувати велике активне сальдо в експортно-імпортних операціях з Росією, щоб мати можливість розплатитися за енергоносії. В умовах ринкової організації зовнішньої торгівлі це здебільшого не вдавалося. Українські експортери цілком обґрунтовано претендували на всю валюту, виручену ними за продані товари.

Доводилося застосовувати різні системи взаємозаліку і бартеру, що призводило до істотних втрат бюджету внаслідок недооподаткування зовнішньої торгівлі. Непрозорість економічних відносин призводила до криміналізації владно-бізнесових структур (рівною мірою характерної для України і Росії). Підприємці, які контролювали експортно-імпортні операції з енергоносіями, дістали можливість привласнювати і переводити в оффшорні зони за кордоном сотні мільйонів доларів США.

Тим часом роками тривали переговори про укладення рамкового договору, який мав враховувати факт розпаду СРСР і перетворення України й Росії на незалежні держави. Відносини між двома державами регулював

договір, підписаний Л. Кравчуком і Б. Єльциним 19 листопада 1990 р., тобто під час існування СРСР. Каменем спотикання у переговорах був пункт про взаємне визнання існуючих між двома країнами державних кордонів.

У надісланому в МЗС України в серпні 1992 р. російському проекті стаття про кордони взагалі не фігурувала. Замість взаємного визнання кордонів російська сторона пропонувала в ст. 2 керуватися принципами “взаємного поважання державного суверенітету і територіальної цілісності”⁸. Тобто російські дипломати у завуальованій формі відмовлялися визнати існуючі кордони України.

У російському варіанті 1994 р. ст. 2 Договору (ст. 1 в усіх варіантах не викликала заперечень, в ній йшлося про побудову двосторонніх відносин на взаємній повазі та довірі, стратегічному партнерстві й співробітництві) змінилася досить радикально. Тепер вона проголошувала: “Високі Договірні Сторони поважають територіальну цілісність одна одної і непорушність існуючих між ними кордонів відповідно до зобов’язань по Заключному акту Ради з безпеки і співробітництва в Європі”⁹.

Здавалося б, у цьому формулюванні враховувалися вимоги української сторони на взаємне визнання кордонів. Насправді, однак, воно було вершиною дипломатичної майстерності, і не більше. Заключний акт фіксував непорушність кордонів СРСР. Це був політичний, а не правовий документ. Україна не брала участі в його прийнятті. Непорушність кордонів СРСР не гарантувала непорушності кордонів всередині СРСР між державами, які виникли після 1991 р.

Вразливість і навіть підступність формулювання ст. 2 незабаром була опосередковано підтверджена під час зустрічі міжпарламентських делегацій України і Росії. Голова комітету з питань СНД Г. Тихонов на цій зустрічі заявив, що Заключний акт, до якого приєдналася Україна, зовсім не забороняє змінювати кордони, якщо це робиться за взаємною згодою¹⁰.

Пропозиції української делегації на переговорах щодо редакції ст. 2 були зовсім іншими: “Високі Договірні Сторони визнають непорушність існуючих між ними державних кордонів. Підтверджують, що не мають жодних територіальних претензій одна до одної і не висуватимуть таких претензій у майбутньому”¹¹. Саме таке формулювання використовувалося у договорах, укладених Росією з Польщею, Угорщиною, деякими іншими країнами. Але російська делегація відкинула українську редакцію, відверто признавшись у тому, що вона ускладнить проходження Договору в Державній Думі і Раді Федерації.

Підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією стало можливим тільки у 1997 р. Вирішальну роль у цьому відіграли дві обставини. По-перше, українська сторона пішла назустріч російській у справі розв’язання проблеми Чорноморського флоту. Флот і обслуговуюча його берегова інфраструктура були поділені порівну, після чого Росія викупила непотрібні Україні кораблі і берегові споруди. Чорноморський флот Російської Федерації одержував право базування в Севастополі на період до 2017 р. Незважаючи на об’єктивні обставини, що склалися історично, це могло розглядатися як порушення ст. 17 Конституції 1996 р. Останній пункт цієї статті проголошує: “На території України не допускається розташування іноземних військових баз”. Сума викупу за кораблі та майно і вартість оренди військової бази у Севастополі покривалися взаємозаліком заборгованості України по енергоносіях.

28 травня 1997 р. у Київ приїхав прем’єр-міністр Російської Федерації В. Черномірдин. Відбулося підписання надзвичайно тяжких для України

домовленостей. Наявність іноземної військової бази порушувала унікальний статус України: тільки вона одна з 30 країн-учасниць Договору “Про звичайні Збройні сили в Європі” не входила ні в НАТО, ні в Ташкентський оборонний союз СНД. Проте найбільш гостру в українсько-російських відносинах проблему Чорноморського флоту потрібно було розв’язувати. Досягнутий компроміс відкривав шлях до укладення повномасштабного договору між двома країнами.

По-друге, всі російські державні діячі незалежно від політичної орієнтації зрозуміли, нарешті, що Україну треба раз і назавжди визнати як окрему від Росії державу. Висування територіальних претензій або демонстративне ігнорування кордонів між двома державами могло мати тільки один результат: цілковиту переорієнтацію України на Захід. Незважаючи на відчайдушні протести з боку Росії, Польща, Угорщина і Чехія у березні 1997 р. стали повноправними членами Північноатлантичного альянсу. Цілком гласно йшла підготовка до укладення “Хартії про особливе партнерство” між НАТО й Україною. Цей документ можна було наповнити різним змістом. У випадку цілковитого ігнорування національних інтересів України Росією він міг набути вигляду, який мало відрізнявся б від повномасштабного членства в Північноатлантичному альянсі. Інша річ, що Україна була технічно не готова стати повноцінним у військовому відношенні членом НАТО.

23 червня 1992 р. між Л. Кравчуком і Б. Єльциним у Дагомисі було досягнуто домовленості про підготовку повномасштабного політичного договору між двома державами. 30—31 травня 1997 р., тобто через п’ять років Б. Єльцин зміг здійснити свій перший державний візит в Україну. Було підписано Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною й Російською Федерацією та Основні напрями довгострокового економічного і науково-технічного співробітництва між Україною й Російською Федерацією на 1997—2000 і на період до 2005 р.

Кінцева редакція ст. 2 Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Росією прийняла такий вигляд: “Високі Договірні сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов’язань по Заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів”¹². Посилання на Статут ООН означало юридичне визнання сторонами територіальної цілісності і непорушності кордонів між ними відповідно до норм міжнародного права. Українська сторона наполягала на терміні “державний кордон”, але росіяни тут не поступилися й обмежилися терміном “кордон”. Замість виразу “визнають територіальну цілісність одна одної” було вжите менш чітке дієслово “поважають”. Проте ці нюанси не відбивалися на самій суті ст. 2.

У квітні 1999 р. Президент Російської Федерації Б. Єльцин вже міг підписати ратифікований Державною Думою і схвалений Радою Федерації Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Росією та Україною. Це означало, що завершився процес розмежування України і Росії, розпочатий поїздкою делегації Центральної Ради на чолі з В. Винниченком у революційний Петроград навесні 1917 р. Між цими двома подіями пролягло 82 роки. Саме стільки часу знадобилося російській політичній еліті, щоб переконатися в окремішності українського народу, в його праві на самостійне життя. Перетворення України з імперської периферії, якою вона була на початку XX ст., на суверенну державу стало фактом і для російських політиків. У цьому й полягає історичне значення Великого договору.

8. Ринкові реформи: досягнення і невдачі

Близько трьох місяців новообраний Президент України вивчав стан справ у народному господарстві. На початку жовтня 1994 р. він передав депутатам Верховної Ради важливий політичний документ — “Про основні засади економічної та соціальної політики”, над підготовкою якого працювали десятки кваліфікованих науковців, господарників, управлінців, вітчизняних та зарубіжних експертів. Прізвища їх, а також назви науково-дослідних інститутів і центрів та інших установ були ретельно перелічені у вступі до цього об’ємного матеріалу. 11 жовтня Л. Кучма звернувся до Верховної Ради з доповіддю “Шляхом радикальних економічних реформ”, яка ґрунтувалася на матеріалах цього політичного документа.

Президент заявив, що реальної незалежності Україна не здобула. У 1991 р. вона одержала лише атрибути суверенної держави, але за три роки не спромоглася наповнити їх реальним змістом¹³. Висновки глави держави, які спиралися на неспростовні докази, справили гнітюче враження на депутатів і суспільство.

Будучи прем’єр-міністром, Л. Кучма не раз запитував депутатів, яке суспільство треба будувати в Україні. Провальний досвід перших років незалежності переконав його, нарешті (як і багатьох інших), що термін “будівництво” невластивий для нової історичної реальності. Будувати можна було тільки командну економіку, але вона вичерпала свій останній ресурс ще у попередньому десятилітті. Тепер слід було відкинути ідеологічні стереотипи формаційної теорії і дати широкий простір ініціативі кожної працюючої у ринковому середовищі людини. Разом з тим держава повинна була, спираючись на об’єктивні закономірності ринку, здійснювати сильну економічну і соціальну політику. Діяльність державних функціональних структур мала спрямовуватися на забезпечення матеріальних і духовних потреб людини. Попит населення був підґрунтям ринкового середовища і рушійною силою економічного розвитку.

Основний вектор соціально-економічного розвитку визначався у президентському документі, що надійшов до Верховної Ради, таким чином:

“Наша мета — утвердження в Україні демократичного, соціально відповідального, солідарного суспільства;

суспільства, що ґрунтуватиметься на історичних традиціях та менталітеті нашого народу, на напрацьованих сучасною цивілізацією загальнолюдських цінностях;

суспільства, що поступово позбавлятиметься традиційно класово-формаційних ознак, органічно поєднуватиме в собі працю, талант та капітал;

суспільства, де кожен громадянин зможе реалізувати повною мірою свої здібності;

суспільства, яке на ділі забезпечуватиме права та свободи кожної особи”¹⁴.

У цьому визначенні ще відчувалися відголоски лексики марксизму-ленінізму. Проте зміст засвідчував, що відбулося переосмислення уявлень про економічне буття.

Трансформація суспільства після десятиліть тоталітарної зими вважалася уже не примітивною реставрацією капіталізму, а утвердженням соціально спрямованого ринкового господарства. Переосмислення мало колосальне значення, тому що створювало передумови для посилення керованості економічними процесами з боку держави. Відсутність такої керованості загрожувала появою в атомізованому посткомуністичному суспільстві соціальних джунглів.

Поворот 1994 р. був пов'язаний передусім з поданням до Верховної Ради документа “Про основні засади економічної та соціальної політики”. Цей документ, як уже підкреслювалося, являв собою колективну творчість української інтелектуальної еліти. Однак для того, щоб він з'явився, була потрібною політична воля людини, якій народ вручив мандат на вищу владу. Цікаво, як оцінював документ сам Л. Кучма. На конференції “Партнерство заради економічного реформування України”, що відкрилася у Ванкувері (Канада) 1 листопада 1994 р., він зазначав:

“Майбутнє соціально-економічного розвитку України, а також її взаємовигідних торговельно-економічних стосунків з країнами світу залежить не стільки від політичної волі цих держав та бажання міжнародних фінансових організацій, скільки від шляху суспільно-політичного розвитку, який обере Україна. Хочу з усією переконаністю запевнити учасників конференції, що такий шлях обрано. Від нього ми не відступимо. Від нескінченних балачок про реформи ми вже перейшли до діла, до їх практичної реалізації”¹⁵.

Понад півроку Л. Кучма працював з В. Масолом, якого Верховна Рада затвердила на посаді прем'єр-міністра за поданням попереднього президента. Величезний досвід практичної роботи цього господарника знецінювався принципово іншими умовами економічної діяльності. В. Масол мало підходив для здійснення курсу ринкових реформ, і у березні 1995 р. його замінив Є. Марчук. Шансів на затвердження нової кандидатури Верховною Радою практично не було, і Є. Марчук тривалий час (до червня цього року) залишався у статусі виконуючого обов'язки прем'єр-міністра, що негативно позначалося на діяльності уряду.

Ринкові реформи були неможливі без міцної грошової одиниці. Тому з осені 1994 р. уряд почав створювати передумови для запровадження в обіг повноцінної національної банкноти — гривні.

Проте негайно запроваджувати гривню було неможливо. “Ми маємо порожню казну, непосильні державні борги, велетенський інфляційний потенціал, що загрожує провалом у нову, більш глибоку прірву гіперінфляції”, — зазначав Президент України в уже згадуваному виступі на Верховній Раді 11 жовтня 1994 р.¹⁶

У 1995 р. ситуація в народному господарстві залишалася несприятливою для грошової реформи. Випробувані методи планово-директивного управління, якими користувалися Ю. Звягільський і В. Масол, треба було замінити методами ринкового регулювання. Однак лібералізація економічного життя, яка почалася запровадженням 24 жовтня 1994 р. Національним банком єдиного ринкового валютного курсу, призвела, як і в 1992 р., до зростання цін. Поки ціни, а разом з ними й усі соціальні виплати та заробітні плати не стабілізувалися на більш високому рівні, покінчити з купоно-карбованцями було неможливо.

Кожний громадянин України став мільйонером. Проте знецінені мільйонні купюри купоно-карбованців швидко танули у гаманцях. У кампанії ваучерної приватизації, яку український уряд розгорнув услід за російським, майже кожний став власником “цінних паперів”, але новоявлені капіталісти залишалися злидарями.

Разом з тим інфляція сприяла збиранню великих капіталів. Прірва між “новими українцями” і мільйонами тих, чиє існування залежало від стану державного бюджету, поглиблювалася. Проте ці мільйони громадян не могли пристосуватися до нової економічної ситуації і безпорадно чекали допомоги від держави. Багато хто з них підтримував ліві партії, лідери яких закликали повернутися в минуле. Блок лівих партій фактично контролював Верховну Раду і саботував ринкові реформи.

У 1996 р. з'явилися, нарешті, перші ознаки економічної стабілізації, зміцнилася фінансово-банківська система, була подолана інфляція. Наслідком цих сприятливих зрушень стала грошова реформа. Гривня була введена в обіг 2 вересня. Створилися умови для подолання доларизації економіки і припинення “втечі” вітчизняних капіталів за межі країни.

Недоліком грошової реформи був завищений курс гривні щодо долара та інших валют. Він явно не відповідав реальній купівельній спроможності української валюти і кризовому стану вітчизняної економіки. Завищений курс підривав можливості експорту і не давав змоги швидко покінчити з натуральним обміном (бартером) у внутрішній торгівлі.

Дефолт, допущений урядом В. Кириченка у серпні 1998 р., яскраво показав залежність української економіки від стану справ у народному господарстві Росії. За короткий період гривня знецінилася удвоє. У доларизованому, тобто вкрай залежному від цін світового ринку, українському господарстві відповідно піднялися ціни, у тому числі на товари народного споживання. При стабільному рівні зарплат і соціальних виплат це призвело до істотного падіння рівня життя.

Країни з перехідною економікою могли використовувати два методи фінансової стабілізації — активний і пасивний. Активний метод полягав у жорсткому “прив’язуванні” своєї валюти до однієї з високоліквідних валют Заходу або “кошика валют”. Така валютно-фінансова політика була ефективною за наявності сильної виконавчої влади та її надійної взаємодії з владою законодавчою. Використовуючи її, країни Балтії забезпечили високі темпи економічного зростання при мінімумі інфляції.

Україна, однак, використовувала для фінансової стабілізації пасивний метод, тобто політику гнучкого валютного курсу, який визначався взаємодією ринкових сил, вільних від адміністративних обмежень. Такий валютний режим збалансовував реальний попит на іноземну валюту з її пропонуванням, компенсував внутрішню інфляцію, сприяв нагромадженню валютних резервів Національного банку і підвищував конкурентоспроможність товарів вітчизняного виробника.

Позитивні властивості вільного валютного режиму цим, власне, й вичерпувалися. Український уряд, як і всі громадяни країни, нерідко ставав за цих умов іграшкою у сліпій грі цін світового ринку. Яскравим прикладом небезпеки пасивного методу фінансової стабілізації були наслідки російського дефолту для України.

Безсумнівно, що шляхи реформування української економіки не були б такими звивистими за наявності політичної стабілізації суспільства. Проте реформи здійснювалися при завжди обмеженій законодавчій базі. Більшість депутатів Верховної Ради не мала ні часу, ні бажання, ні достатньої кваліфікації, щоб в тиші своїх кабінетів опрацьовувати необхідні закони. Проект закону “Про валютне регулювання”, як зазначалось у посланні Президента України в 2000 р., чекав своєї черги з 1995 р.¹⁷ Президент України просувався курсом ринкових реформ переважно за допомогою власних указів.

Указ не є законом. Це розуміли як вітчизняні, так і особливо зарубіжні підприємці в Україні. Не дивно, що підкріпити силу указів Л. Кучма та його адміністрація прагнули за допомогою універсального засобу — долара. До осені 1994 р. ніхто в світі не думав, що Україна здійснює ринкові реформи. Відповідно, ніхто не давав їй грошей під системні перетворення. Україна залишалася єдиною з країн СНД, яка не отримувала кредитів МВФ.

Л. Кучмі кредити пообіцяли після оприлюднення програми ринкових реформ. Власне, коли він виступав з викладом цієї програми в парламенті на початку жовтня 1994 р., делегація України уже “вибивала” кредити в

МВФ. Втрачати час не дозволяла ситуація. За повної відсутності “живих” грошей до кінця року уряд мав зробити кілька великих платежів, у тому числі — понад мільярд доларів за газ Росії і Туркменії¹⁸.

Здійснені тоді в уряді розрахунки показували, що Україні потрібна фінансова допомога на два останні місяці 1994 р. і на 1995 р. у сумі близько 6 млрд доларів США. Саме таку суму називали українські делегації на переговорах з керівництвом МВФ і Світового банку. Мова йшла про сукупність різних програм: стабілізаційного кредиту (з метою подолання інфляції), реабілітаційної позики, залучення коштів для зведення кінців з кінцями у платіжному балансі, утворення стабілізаційного фонду для нової національної грошової одиниці і, нарешті, фінансових ресурсів для структурної перебудови енергетики, проведення комплексних заходів з енергозбереження, пом'якшення енергетичної кризи.

У згаданому вище виступі на конференції у Ванкувері Л. Кучма розповів про ці розрахунки і признався, що Україна потребує реструктуризації зовнішнього боргу¹⁹.

Фінансове становище України справді було відчайдушним. Банкрутство державних фінансів всередині країни і на міжнародному фінансовому ринку вже відбулося, хоч український уряд не оголошував офіційно дефолту. Однак суми в борг, які просили представники України у Заході, щоб вийти з фінансової кризи, були надто великими. У повному обсязі Україна їх не одержала, і слава Богу.

Значно пізніше, у листопаді 2000 р. Л. Кучма визнав надмірну перебільшеність розрахунків на зовнішню фінансову допомогу. Він зазначив також, виходячи з досвіду спілкування з фінансовими установами Заходу, й інше: “Фінансова підтримка здійснюваних в Україні реформ надавалася, як правило, з явно необґрунтованими застереженнями та вимогами і супроводжувалася такими умовами, у тому числі політичними, які далеко не в усьому були адекватними об'єктивним обставинам та реальним процесам”²⁰.

Кредитна форма залучення зарубіжних фінансових коштів була досить небезпечна і з інших причин. Адже кредитами розпоряджалися здебільшого не бізнесмени, а чиновники. Вони могли так “розпорядитись”, що одержані кошти зникали без сліду. Залишалися лише зобов'язання держави виплачувати позикодавцю всю суму кредиту з процентами.

Кредити міжнародних фінансових організацій були здебільшого незв'язаними, тобто виділялися під загальне зобов'язання здійснювати ринкові реформи. Вони використовувалися урядом на власний розсуд. Виникали й такі ситуації, коли зарубіжні кредити об'єктивно сприяли консервації неринкових форм виробничих відносин або подовжували стан технічної відсталості. Наприклад, можливість оплати енергоносіїв за рахунок зарубіжних кредитів давала змогу й далі використовувати у виробництві застарілу техніку з підвищеними показниками енергоємності. Уряд мав підстави вважати, що в даному разі краще уникнути безробіття та подальшого спаду виробництва, ніж вивести з експлуатації надто енергоємне устаткування.

Однак постійне принесення довгочасних інтересів країни в жертву інтересам сьогодення призводило до тяжких наслідків. Наприкінці 90-х рр. Україна стала найбільш енергозатратною країною світу: маючи 1 відсоток населення від загальносвітової чисельності, вона поглинала 1,9 відсотка загальносвітового виробництва енергоносіїв. На один долар ВВП українська економіка витрачала в 5,5 разів більше енергоресурсів, ніж країни Центральної Європи і в 12 разів більше, ніж країни Західної Європи²¹.

Немало економістів з тривогою зауважувало, що Україна “сіла на кредитну голку”. Якщо кредити постійно спрямовувалися на “латання дірок” у бюджеті, то виникала справді наркотична залежність державних фінансів від зарубіжної допомоги. Врятувати країну від дефолту — це зовсім не те саме, що постійно рятувати її від наслідків поганого господарювання.

Уряди Є. Марчука (з березня 1995 р.), П. Лазаренка (з травня 1996 р.) і В. Пустовойтенка (з липня 1997 р.) прагнули залучити в Україну якомога більше зарубіжних кредитів. Це був найлегший шлях розв’язання поточних проблем. Наприклад, якщо кредити використовувалися на покриття дефіциту торговельного балансу, то в країні штучно створювався достаток імпорتنих товарів. Проте така економічна політика мала дві фундаментальні вади: по-перше, неспроможність вітчизняної промисловості конкурувати з дешевими і якісними імпортними товарами; по-друге, відсутність можливості у недалекому майбутньому розрахуватися за кредити.

На початок 2000 р. державний зовнішній борг України перевищив 12,6 млрд доларів США. Після російського дефолту майбутнє почало переходити в сучасність з дивовижною швидкістю. З урахуванням стрімкої девальвації гривні зовнішня заборгованість у співставленні з валовим внутрішнім продуктом піднялася з 22,9 % в 1997 р. до 41,8 % в 1998 р. і 54,2 % у 1999 р.²²

Через економічну кризу, перевищення витратної частини державного бюджету над доходною, постійну дефіцитність платіжного балансу (викликану передусім відсутністю ефективної енергозберігаючої політики) і відплив за кордон вітчизняного капіталу український уряд не мав можливості здійснювати чергові платежі по боргах без оформлення нових позик. За 1996—1998 рр. сформувалася фінансова “піраміда”. Країна стала заваляватися у боргову яму.

Небезпеку відчули позикодавці. Вони відмовилися давати нові позики. Уряд В. Ющенка, який прийшов до влади наприкінці 1999 р., опинився в надто складній ситуації. Майже всі боргові зобов’язання були короткими. Основні платежі по них припадали на 2000—2001 рр. Навряд чи фінансове становище України у першій половині 2000 р. було кращим, ніж у другій половині 1994 р.

Проте змінилася на краще загальноекономічна ситуація. В 1999 р. і особливо в 2000 р. припинився спад виробництва в основних галузях промисловості і народного господарства. В. Ющенко домігся своєчасного прийняття Верховною Радою бездефіцитного бюджету і домовився з кредиторами про реструктуризацію боргів. Виявилося, що Україна може жити без щорічних кредитних вливань.

Існує дві форми запозичення зарубіжних фінансових коштів — державні позики і приватні інвестиції. Обсяг останніх зріс в Україні з 484 млн доларів у 1994 р. до 3122 млн доларів у 1999 р.²³ Порівняно з кредитними запозиченнями прямі зарубіжні капіталовкладення виявилися невеликими. Чим це можна пояснити?

Причин багато, але тільки одна з них основна: незавершеність ринкових перетворень. Як у кожній посткомуністичній країні, пануючою в Україні спочатку залишалася державна власність на засоби виробництва. Держава одночасно була господарюючим суб’єктом і арбітром, який встановлював правила гри для підприємців. Формування конкурентного ринкового середовища відбувалося уповільнено. На ринку панував не підприємець, а чиновник, що створювало сприятливі умови для виникнення корупції. Корумповані чиновники бачили в іноземних інвесторах небажаних конкурентів. Бюрократичну тяганину долали, як правило, тільки потужні

транснаціональні корпорації або обізнані з місцевими умовами вихідці з країн СНД. У виступі на Верховній Раді в березні 1997 р. Л. Кучма змушений був визнати очевидне: “На шляху іноземного інвестора ще лишається безмежний ланцюг штучних бар’єрів, подолання яких потребує велетенських зусиль. Не останню роль у цьому відіграє корумпованість частини державного апарату”²⁴. Не дивно, що український ринок виявився малопривабливим для іноземного інвестора. Держава взяла на себе роль основного позичальника зарубіжного капіталу. За всіх умов він залишався каталізатором ринкових перетворень.

Головним напрямом трансформації суспільства було реформування відносин власності. Падіння тоталітарного режиму сталося швидко, але зміни у створеній під нього за роки “соціалістичного будівництва” економіці мусили розтягнутися на тривалий час.

Після зникнення тоталітарної влади економіка перестала бути командною, але залишилася державною. Внаслідок цього демократична держава не позбулася властивих для її тоталітарної попередниці патерналістських функцій. Разом з тим у неї не було можливості здійснювати ефективну опіку над суспільством. Власне, якраз вичерпання цієї можливості обумовило у 80-х рр. спочатку загострення системної кризи, а потім і крах тоталітарного режиму.

У перші роки незалежності відбувалася приватизація дрібних підприємств. Результати її були гірші, ніж при запровадженні нової економічної політики у 1921—1923 рр. За сім десятиліть відбулася не одна зміна покоління. Тепер навичками приватного підприємництва і капіталом для викупу об’єктів приватизації володіли тільки нечисленні кооператори або ділки “тіньової економіки”, яка існувала і в радянські часи. За 1991—1993 рр. у приватну (в тому числі кооперативну) власність перейшло тільки 3,6 тис. підприємств та організацій, переважно дрібних²⁵.

Стратегія широкої приватизації вперше була накреслена у поданому до Верховної Ради документі “Про основні засади економічної та соціальної політики” (жовтень 1994 р.). Проголошувалося, що інституціональні перетворення і, перш за все, радикальні зміни у відносинах власності, здійснюватимуться не на основі послаблення, а, навпаки, посилення регулюючого впливу держави. Головним у новій економічній політиці ставав принцип керованого формування за участю держави сучасних ринкових механізмів. Утвердження останніх дозволяло здійснювати цивілізований демонтаж адміністративних важелів управління.

Прискорене формування приватного сектора повинне було спиратися на нову правову базу і державну підтримку підприємництва. Президент зобов’язаний конституційно закріпити свободу підприємництва, встановити межі його правового регулювання, не допускати прийняття органами державної влади й управління актів, які б встановлювали привілейоване становище державних органів та підприємств відносно приватного підприємництва, а також організувати боротьбу з корупцією, організованою злочинністю, рекетом. Система державної підтримки приватного підприємництва включала такі компоненти: визначення пріоритетних напрямів підприємницької діяльності, які мали стимулюватися засобами фіскальної політики; спрямування частини коштів від приватизації державного майна на підтримку та розвиток підприємництва; резервування за суб’єктами підприємництва частки державних контрактів на конкурсних засадах; сприяння залученню іноземних інвестицій та іноземної допомоги у приватний сектор²⁶.

Приватизація державного майна здійснювалася всупереч опору лівих партій. Останнім вдавалося, як правило, паралізувати законодавчу діяль-

ність Верховної Ради, спрямовану на створення правової бази приватного підприємництва. Найбільший опір довелося подолати під час прийняття Конституції України. Пропозиції комуністів і прогресивних соціалістів зводилися до вилучення з проекту Основного закону ст. 41, яка гласила: “Право приватної власності є недоторканим”. У кінцевому підсумку стаття набула такого вигляду: “Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним”²⁷. Остаточна редакція виявилася менш визначеною за формою порівняно з тією, що містилась у президентському проекті Конституції. Але суть цієї норми Основного закону лівим спотворити не вдалося.

В “Основних засадах економічної та соціальної політики”, обґрунтовувалася доцільність утворення фінансово-промислових груп. У них повинні були об’єднуватися підприємства, пов’язані між собою єдиним технологічним циклом, а також працюючі з ними банки. ФПГ розглядалися як важіль структурної перебудови економіки і залучення інвестицій з внутрішнього і зовнішнього фінансових ринків. Однак Верховна Рада провадила законопроект. Цим було перекрито шляхи для реалізації прозорої схеми приватизації великої промисловості. Замість ФПГ стали створюватися не регульовані законом монополістичні об’єднання. Використовуючи зв’язки з представниками виконавчої і законодавчої влади, вони забезпечували собі надприбутки, а державі завдавали величезних збитків.

У виступі в березні 1997 р. при поданні річного послання до Верховної Ради Л. Кучма звинуватив уряд П. Лазаренка у непослідовній і невважливій політиці на ринку енергоносіїв. В результаті заохочуваної державними органами монополізації цього ринку, як він заявив, створилася загроза енергетичній та економічній безпеці держави. Президент України повідомив парламент, що доручив вивчити становище на газовому ринку Раді національної безпеки й оборони²⁸. Розслідування стало початком кінця у політичній кар’єрі П. Лазаренка.

Підприємницька діяльність від її першопочатків підривалася нестабільним податковим законодавством і постійно зростаючим податковим пресом на тих, хто не міг його уникнути. З одного боку, було встановлено найвищу в світі ставку прибуткового податку з фізичних осіб. З другого боку, у 1996 р. майже 11 тис. підприємницьких структур у галузях, де оберталися колосальні кошти (нафта, газ, електроенергія, метал, хімія, цукор і спирт), взагалі не платили податків. Прийняті Верховною Радою закони звільняли їх від оподаткування, якщо вони мали статус спільних підприємств або працювали на давальницькій сировині²⁹. Оподаткування уникали й підприємства, які використовували бартер.

У другій половині 90-х рр. було перебудовано систему податкових органів. Використовуючи сучасну техніку оподаткування, вона спромоглася істотно збільшити надходження в бюджет, незважаючи на зменшення максимальної ставки прибуткового податку з фізичних осіб з 90 до 40 %. Було істотно послаблено податковий прес на сільських товаровиробників і підприємства малого бізнесу, знижено податкове навантаження на фонд заробітної плати.

На початок 2000 р. змінили форму власності понад 65 тис. підприємств та організацій. Понад 70 % загального обсягу промислової продукції стало вироблятися на недержавних підприємствах³⁰.

Ці показники досить істотні, хоч набагато поступаються іншим посткомуністичним країнам. Оцінюючи їх, не можна забувати про постійну боротьбу навколо ринкових реформ між виконавчою і законодавчою владами. Верховна Рада кількох скликань ставилася до ринкових реформ з упередженням і влаштувала приватизаційним процесам справжню обстру-

кцію. Жодна з програм приватизації не була нею затверджена. Й досі законодавство не захищає достатнім чином відносини власності.

Ще гірші справи у сільському господарстві. За темпами і глибиною реформування виробничих відносин воно істотно поступається індустріальним галузям. На селі важче подолати той соціально-економічний устрій, запровадження якого в 1929—1933 рр. коштувало тоталітарному режиму великих зусиль, а селянам — мільйонних жертв.

Природа нагородила Україну чудовими умовами для сільськогосподарського виробництва. Однак, маючи найвищий серед європейських країн показник землезабезпеченості (понад півгектара орної землі в розрахунку на душу населення), вона не могла йти у будь-яке порівняння з країнами Західної Європи щодо постачання свого населення продовольством. Перевага у цьому відношенні над іншими регіонами Радянського Союзу ще не свідчила про благополучний стан справ у сільському господарстві. 3481 тис. колгоспників і 1172 тис. працівників радгоспів та інших сільськогосподарських підприємств у 1990 р. не справлялися з постачанням міст продуктами харчування³¹. Значно менша щодо всього населення чисельність працюючих на землі у високорозвинутих країнах забезпечувала будь-який попит.

У чому тут справа? Вичерпну відповідь на таке запитання завжди давали колгоспні базари. Селяни, коли вони працювали на величезних земельних масивах колгоспів і радгоспів, використовуючи при цьому машинну техніку, не могли нагодувати місто. Ці самі селяни, працюючи без машин у вільний від основної роботи час на кількох сотках присадибної землі, були спроможні заповнити базари всім, чого потребував споживач. Відповідь полягала в тому, що земля повинна мати господаря, а не працюючого з-під палки найманця.

Розуміння того, що колгоспно-радгоспний лад не має майбутнього, прийшло до багатьох представників української політичної еліти досить рано. У прийнятому 18 грудня 1990 р. Земельному кодексі України вже закладалися, хоч й у декларативній формі, основні положення реформи аграрних відносин, включаючи визнання права приватної власності на землю. Для того, щоб наповнити ці положення реальним змістом, треба було створювати законодавчу і нормативну базу.

У березні 1991 р. земля була оголошена об'єктом реформи. Здійснення її покладалося на місцеві ради народних депутатів і Раду міністрів УРСР. Однак концептуально суть земельної реформи не була вироблена. Органи влади продовжували лише декларувати наміри.

Восени 1991 р. уряд В. Фокіна запропонував Верховній Раді план перетворень, розроблений під впливом концепції російських реформ. Передбачалося, що за 1992 рік колгоспи мають бути перетворені в асоціації або господарські товариства. При цьому декларувалося право кожного колгоспника на вихід з колгоспу і створення власного приватного господарства.

Верховна Рада під тиском уряду почала розробку пакета відповідних законодавчих актів. 20 грудня 1991 р. було прийнято Закон України "Про селянське (фермерське) господарство". Передбачалося утворення спеціального земельного фонду через вилучення частини земель, що перебували у користуванні колгоспів і радгоспів. Фонд призначався для надання ділянок усім громадянам, які виявляли бажання організувати фермерське господарство.

30 січня 1992 р. було зроблено новий великий крок у напрямі реформування аграрних відносин: Верховна Рада прийняла Закон України "Про форму власності на землю". Проголошувалося, що поряд з державною можуть існувати колективна і приватна форми власності на землю, причому

всі вони є рівноправними. Законодавчо спростовувався один з найголовніших постулатів комуністичної доктрини — про необхідність націоналізації всієї землі. Проте в законі залишалося поняття колективної власності на землю, яке протиставлялося приватній власності.

Такої форми власності некомуністичні країни не знали. Було зрозуміло, що Верховна Рада України мала на меті надання права власності на землю колгоспам (якого вони не мали в радянські часи). Проте залишалося незрозумілим, як колгоспи і колгоспники могли б реалізувати це право: чи кожний колгоспник з власної волі, чи прийняттям розпорядчих рішень на загальних зборах колгоспу більшістю голосів, чи делегуванням цього права правлінню колгоспу або його голові. Варіантів було більше, ніж досить, але зупинка на будь-якому з них означала, що колективний або індивідуальний розпорядник землі фактично наділявся правом приватної власності. Колективна форма власності на землю або будь-які інші засоби виробництва була абстракцією з міфічного арсеналу “політичної економії соціалізму”, так само як категорія суспільної власності.

Зміст Закону України “Про форми власності на землю” не залишав сумнівів у тому, що українські парламентарії не вийшли з-під впливу ідеологічних стереотипів недавнього радянського минулого. Вони були неспроможні надати реальним майновим відносинам у суспільстві юридично грамотну форму.

Більше того: практика законодавчої діяльності українського парламенту засвідчувала відсутність цілісної концепції реформи аграрних відносин. Верховна Рада обмежувалася найпростішим: прийняттям декларацій, яким надавалася форма законодавчих актів. На початку 1992 р. вона прийняла два документи протилежного змісту: постанову “Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі” і Закон України “Про колективне сільськогосподарське підприємство”. Перший з’явився під тиском реформаторів, стурбованих пробуксовуванням земельної реформи. В ньому переглядалися деякі норми Земельного кодексу 1990 р., які гальмували організацію фермерських господарств. Другий було прийнято під впливом депутатів-аграріїв, зацікавлених у збереженні існуючого становища.

Керівництво України не шкодувало слів, щоб відмовитися від колгоспно-радгоспного ладу. Та це були лише слова. Колгоспи і радгоспи залишалися єдиною важливою у сільському господарстві елементом економічної структури. Торувала собі дорогу тільки нова термінологія, створюючи оманливе враження здійснюваних реформ.

Рішення Верховної Ради України про перетворення у 1992 р. колгоспів в асоціації або господарські товариства не було реалізоване своєчасно. За цей рік паювання або акціонування провели близько 4 тис. колгоспів. Проте на початок 1995 р. статус змінився у 8,8 тис. колгоспів (94 відсотки загальної кількості). З них паювання майна здійснили 8,3 тис. господарств. На їх базі виникло 6,5 тис. колективних сільськогосподарських підприємств (КСП) з правом власності їх членів на частку майна (паю), а також 1,2 тис. селянських спілок і кооперативів, 175 акціонерних товариств³².

Проте паювання чи акціонування майна колгоспів і радгоспів не вирішувало основного питання. Виробничі відносини між державою та сільськогосподарськими підприємствами, а також всередині останніх, залишалися неререформованими. З паювання або акціонування виключалася земля — основний засіб виробництва.

“Партія влади” в своїй обласній і районній ланках здебільшого гальмувала процес виділення фермерам земельних ділянок і відмовлялася на-

давати їм реальну допомогу. Спостерігалось й зворотне, патерналістське ставлення з її боку до фермерів, але воно здебільшого викликалося особистою зацікавленістю.

Поміж колгоспників не виявилось багатьох бажаючих стати фермерами. Вони виконували в артілях обмежені трудові операції на основі поділу праці, їм було б не просто взятися раптом за весь цикл сільськогосподарських робіт. Демографічна структура сільського населення характеризувалася переважанням людей старшого віку. Такі люди небезпідставно розглядали колгосп або радгосп (КСП), в якому провели все трудове життя, як підприємство, покликане допомогти їм у пенсійному віці. У колгоспників не було коштів, щоб придбати засоби виробництва для фермерського господарства. В країні не було банків, здатних надавати позички для придбання засобів виробництва. Не існувало й перспектив для виникнення таких банків, тому що земля була виключена з ринкового обороту і не підлягала заставі. Нарешті, промисловість не виробляла техніку, придатну для експлуатації у фермерському господарстві. Через все це в Україні налічувалося у 1993 р. менше 15 тис. фермерських господарств. Через п'ять років число їх зросло до 35 тис.³³ У масштабі країни, однак, це була мізерна кількість.

Продукція колгоспів і радгоспів з кожним роком обходилася суспільству дорожче. Щоб закупити восени врожай, держава надавала товаровиробникам кредити, на повернення яких годі було сподіватися. У 1991—1994 рр. сільське господарство стало одним з головних чинників розкручування інфляційної спіралі.

В документі “Про основні засади економічної та соціальної політики” (жовтень 1999 р.) наголошувалося, що стратегічна мета аграрної політики полягає у формуванні реального власника та господаря землі, соціально-економічній розбудові села, вирішенні продовольчої проблеми. Ставилося завдання змінити весь комплекс соціально-економічних відносин, який за багато десятиліть склався на селі і здавався для його жителів непорушним. Найважливішою ланкою перебудови виробничих відносин в аграрній сфері називалася земельна реформа.

Саме земельні відносини були однією з основних причин занепаду сільського господарства. Державна монополія на землю виявилася згубною не тільки для селянства і сільського господарства, але й для держави в цілому. Проголошувалося, що при розв'язанні корінного завдання земельної реформи — питання про власність на землю — не можна керуватися суто політичними та ідеологічними догмами. Приватна власність на землю мала стати домінуючою базою аграрних перетворень³². Земля повинна була належати тим, хто її обробляє. Поверталось первинне значення спотвореному більшовиками лозунгу “Землю — селянам!”

У листопаді 1994 р. з'явився президентський указ “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва”. У ньому передбачалося розв'язання трьох головних проблем земельної реформи — приватизації, оцінки і ринку землі.

Першим кроком у формуванні приватної власності на землю було її роздержавлення. Тому в указі вводилося поняття колективної власності на землю. Земля у користуванні колективних господарств, тобто колгоспів і радгоспів, які набули форму КСП, повинна була тепер належати їм, а не державі.

Після роздержавлення ставало можливим паювання землі. Забезпечувався пріоритет права кожного власника на продаж свого земельного паю над правом колективу. Тобто селянин сам міг вирішити, чи залишати земельний пай у колективному підприємстві або акціонерному товаристві

на умовах оренди, чи заснувати приватне господарство фермерського типу. Розмежовувалися форми власності на землю і форми господарювання на землі. За цих умов приватизація землі не означала скасування звичних для селян колективних форм господарювання, проти чого протестували ліві партії. Колгоспи могли й далі існувати, але тільки після господарського самовизначення кожного персонально селянина-власника. Цим реально, а не декларативно забезпечувалося право кожного власника земельного паю вирішувати, як йому господарювати — у колективі або самостійно. Така норма президентського указу відповідала критеріям демократичного суспільства.

Роздержавлення і паювання землі покладалося на керівників і фахівців колгоспів та радгоспів. Тим самим проблема їхнього протистояння земельній реформі знімалася. Маючи особливо великі майнові паї, ця категорія найбільш впливових у сільській місцевості працівників ставала економічно зацікавленою у здійсненні реформ.

За 1995—1997 рр. документи на право земельної власності отримали майже всі колективні господарства. Після цього повинна була розпочатися реалізація завдань другого етапу реформи — формування реального власника землі, передача землі безпосередньо тим, хто її обробляє. Було завершено приватизацію присадибних ділянок. До 2000 р. майже 6,1 млн селян отримали сертифікати, які підтверджували, що вони є власниками земельного паю.

Але на цьому реформа зупинилася. Сертифікати вказували лише на те, що селянин має право власності на певну частку земельного масиву, який після роздержавлення належав на правах колективної власності всьому КСП. Цю його частку потрібно було виділити з-поміж інших безпосередньо на місцевості, тобто провести межування. Навіть в одному КСП землі були різної якості і призначення. Тому реальний поділ земельного масиву на паї перетворювався на гостру соціальну проблему. До того ж розпаювання на місцевості означало фактичне припинення діяльності КСП.

Завершальний етап аграрної реформи мав ознаменуватися появою приватного господарства, що заступало в усіх своїх функціях колективне сільськогосподарське підприємство. Як і початковий її етап, він був проведений за допомогою президентського указу. В грудні 1999 р. з'явився указ “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки”. Його поява була своєчасною. Колгоспний лад з року в рік деградував все більше. 85 відсотків КСП у 1999 р. були збитковими (у 1994 р. — 24 відсотки) ³⁴.

Виходячи з духу і букви цього указу, ключовими напрямками завершального етапу аграрної реформи є такі:

По-перше, забезпечується вищий рівень персоніфікації власності при збереженні цілісності господарсько-територіальних комплексів. Це гарантує ефективніше використання землі й майна і не допускає розвалу соціальної сфери села, яка спиралася на колгоспний лад.

По-друге, здійснюється перехід на суцільні земельно-орендні відносини між власниками земельних паїв і суб'єктами господарювання.

По-третє, створюється максимально сприятлива обстановка для розвитку особистих підсобних господарств з перспективою надання найкращих з них статусу юридичної особи (тобто фермерського господарства).

Роль приватного сектору у виробництві сільськогосподарської продукції за 90-і рр. зросла з 29,4 до 59,9 відсотків (за вартістю) ³⁵. Зокрема, у виробництві картоплі вона зросла з 71 до 98 відсотків, овочів — з 27 до 85, фруктів та ягід — з 54 до 82, м'яса у забійній вазі — з 29 до 71, молока — з

24 до 62, яєць — з 38 до 63, вовни — з 11 до 50 відсотків³⁶. Звичайно, вражаючи збільшення частки приватного сектору у виробництві сільськогосподарської продукції свідчило не стільки про його безпосередні успіхи, скільки про розвал колективного сектору, який з кожним роком виробляв все менше продукції в абсолютному вимірі. Проте для споживачів сільськогосподарської продукції не мало значення, звідки вона надходить на ринок. Якщо продукція надходила з підсобного господарства (яке вже втрачало ознаки підсобного і ставало основним на селі), то треба було потурбуватися про те, щоб підвищити товарність такого господарства за рахунок розширення його земельним паєм з КСП. Виділення селянам на отриманий земельний пай у натурі майна у вигляді будівель і споруд, техніки, робочої і продуктивної худоби, знарядь праці тощо зміцнювало їх особисте господарство.

За перший рік дії президентського указу на селі було додатково створено 4 тис. підприємств. Загальна їх кількість на початок 2001 р. дійшла до 15 тис. Під час реформування було збережено цілісність земельних та майнових комплексів КСП. Понад 85 відсотків договорів оренди селяни уклали зі своїми господарствами, 10 відсотків — з підприємницькими структурами (як правило, інвесторами їхніх господарств) і тільки 5 відсотків — з фермерами. Три чверті керівників і спеціалістів колишніх КСП утворили на їх основі нові приватні формування³⁷.

Перетворення колгоспів і радгоспів на колективні сільськогосподарські підприємства нічого не змінювало в їх внутрішній суті. Навпаки, розпаювання землі навіть без визначення земельних ділянок на місцевості призводило до докорінної зміни виробничих відносин. Нові приватні формування з неусталеною назвою вже майже нічим не нагадували колгоспів і радгоспів. Перехід на земельно-орендні відносини між селянами й тими підприємцями, хто брав на себе відповідальність за функціонування колишніх КСП у приватизованій формі, становив найбільш м'яку форму аграрної реформи. У селян залишалася можливість вибору: чи віддати свою землю (крім присадибної ділянки) в оренду, чи у зручний для себе час перейти на самостійне господарювання.

На кінець 2000 р. в Україні ще залишалось близько 1,5 тис. колишніх КСП, які через різні причини не стали справжніми приватними господарствами³⁸. Вони набули форму кооперативів із сотнею або більше засновників. Такі кооперативи не відрізнялися від колишніх КСП, а точніше — від колгоспів або радгоспів.

Навесні 2000 р. не бракувало песимістичних прогнозів щодо наслідків президентського указу “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки”. Пророкувалися зрив посівної кампанії і цілковитий розвал тваринницької галузі. Підсумки першого року господарювання в умовах відсутності колгоспного ладу виявилися цілком сприятливими. Виробництво валової сільськогосподарської продукції зросло за 2000 р. на 9,2 відсотка³⁹.

Це не означає, однак, що основні труднощі трансформаційного періоду для сільського господарства залишилися позаду. Залишаються нерозв'язаними питання щодо врегулювання майнових відносин реформованих підприємств, формування ринку землі, забезпечення державного захисту приватної власності на землю, запровадження механізмів іпотечного кредитування та страхування сільськогосподарського виробництва тощо.

Визначення на місцевості земельного паю, як показує практика, пов'язане з багатьма ускладненнями технічного (відсутність кваліфікованих спеціалістів з межування земель), нормативного і законодавчого характе-

ру. Відсутність законодавчої бази є найбільш дошкульним недоліком аграрної реформи.

Маючи виключне право приймати закон, Верховна Рада України не спромоглася внести свій вклад в аграрну реформу. Чи варто звинувачувати у цьому законодавців?

Колгоспний лад надто довго проіснував на українській землі. Тому він залишався й тоді, коли зникла командна економіка, хоч насправді не міг функціонувати без неї. В результаті сільське господарство все більше починало триматися тільки на присадибних селянських ділянках з обмеженою товарністю. По суті, основний масив сільськогосподарських угідь виключався з народногосподарського обороту, створюючи цим загрозу національній безпеці.

Такою була об'єктивна реальність. Однак людям, які працювали на землі, було важко (економічно і психологічно) пристосовуватися до цієї реальності. Вони, а разом з ними й депутати від їхніх округів не могли наважитися зробити кроки, які руйнували колгоспний лад.

Президентські укази в цій ситуації (їх за 1994—2000 рр. було прийнято понад два десятки) підштовхували до дій у певному напрямку. Норми указів враховували нові господарські тенденції, що склалися на селі, хоч останні були далеко не ідеальними. Зокрема, принцип соціальної справедливості нерідко приносився в жертву принципу економічної доцільності. В іншому випадку укази ніхто б не виконував. Так або інакше, вони зробили свою справу: видалили вже відмерлий орган, який загрожував продуктами розкладу всьому суспільному організму.

Співставлення економічного розвитку України та інших республік колишнього СРСР дає такі результати (табл. 1).

Дані таблиці показують, що колишні союзні республіки розтягнулися, мов стайери на біговій доріжці. У шести країнах за підсумком 1991—1998 рр. спостерігався приріст валового внутрішнього продукту. Країни

Т а б л и ц я 1

Динаміка ВВП колишніх республік СРСР, розрахованого на душу населення (за паритетом купівельної спроможності) в доларах США*

Країни	1991 рік	1998 рік	Приріст/зменшення
Естонія	5127	6875	+1748
Литва	5480	6666	+1186
Казахстан	3395	4009	+614
Росія	6337	6538	+201
Білорусь	6197	6250	+53
Грузія	3252	3278	+26
Туркменістан	2884	2727	157
Латвія	5486	5283	203
Узбекистан	2639	2094	545
Киргизія	3092	2444	648
Таджикистан	2187	967	1220
Молдова	3152	1793	1359
Азербайджан	3753	2151	1602
Україна	4810	3138	1672
Вірменія	4084	2353	1731

* И л л а р и о н о в А н д р е й (Институт экономического анализа). Социализм гарантирует обнищание // Известия (Москва), 1997, 4 ноября; Г о р я н и н А л е к с а н д р. Сколько стоит российский ВВП? // Русская мысль (Париж). — 2000. 7—13 сентября (передрук із щорічника Світового банку “Показники світового розвитку” за 2000-й рік).

Балтії вже подолали головні труднощі трансформаційного періоду. Росія і Казахстан мали можливість пом'якшити серйозні труднощі переходу до нової економіки шляхом реалізації своїх природних багатств на світовому ринку. Білорусь не відчула особливих труднощів трансформації економіки через те, що штучними засобами спромоглася затриматися на початковій стадії цього болючого процесу. Не меншу роль у формуванні "білоруського дива" відіграла щедрa економічна допомога Росії. Нерідко вона здійснювалася у формах, які статистика ухопити неспроможна. Найбільш вражає позитивний результат економічного розвитку Грузії, яка пережила громадянську війну і ряд гострих міжнародних конфліктів.

Всі інші колишні республіки СРСР зазнали спаду ВВП. За масштабами спаду Україна знаходиться на другому, після Вірменії, місці. Тим часом вона спромоглася, на відміну від найближчих сусідів по статистичній таблиці, зберегти мир і спокій на своїй землі. Економічна криза в Україні цілком пояснюється недостатніми темпами або незадовільною якістю ринкових реформ. Звинувачувати у цьому народ не випадає. За межами своєї Батьківщини українські громадяни працюють, як правило, з повною віддачею сил. У самій же країні не створено належних умов для повноцінної праці. Йдеться передусім про жалюгідну оплату праці, яка не стимулює потрібної віддачі і різко негативно впливає на створення повноцінного ринкового середовища. Вина за це лягає на українську політичну еліту, яка за довгі роки не спромоглася виробити задовільні правила гри для себе та інших.

Співставлення з посткомуністичними країнами Європи так само несприятливе для України (див. табл. 2).

Як бачимо, економічний спад спостерігався тільки у двох країнах посткомуністичної Європи, які увійшли в статистичну розробку Світового банку. Лише Хорватія мала гірші показники за глибиною спаду, ніж Україна, хоч випереджала її за абсолютним рівнем душевого ВВП. Але ж Хорватія вела кілька років винищувальну війну із Сербією.

На науковій конференції, що відбулася 16 листопада 2000 р., цілком слушно відзначалося, що у країні, яка більше семи десятиліть будувала свою економіку на антиринкових засадах, процес утвердження нового не міг не бути значно тривалішим у часі і на порядок складнішим від того, що здійснювалося у країнах Центрально-Східної Європи.

У промові "Формування нової історичної реальності", яка була заслухана на цій конференції, і в щорічному Посланні "Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2000 році", поданому до Верховної Ради у бе-

Т а б л и ц я 2

Динаміка ВВП посткомуністичних країн Європи, розрахованого на душу населення (за паритетом купівельної спроможності) в доларах США

Країни	1989 рік	1998 рік	Приріст/зменшення
Угорщина	7455	10000	+2545
Польща	5402	7763	+2361
Словаччина	7701	9811	+2110
Чехія	10683	12211	+1528
Словенія	12646	14000	+1354
Румунія	4704	5570	+866
Болгарія	5460	4505	955
Україна (1991 р.)	4810	3133	1672
Хорватія	7974	6250	1724

Джерела табл. 1.

резні 2001 р., Л. Кучма визнав, що реформи й після 1994 р. здійснювалися значною мірою хаотично і безсистемно. Структурні деформації в народному господарстві поглибилися, а розрив у доходах між багатими і бідними помітно зріс. Навіть після того, як намітилося стабільне зростання промислової продукції (з квітня 1999 р.), реальна заробітна плата продовжувала знижуватися. У 2000 р. обсяг промислової продукції зріс на 12,9 відсотка, а реальна заробітна плата скоротилася на 0,9 відсотка. В цілому за 1991—2000 рр. ВВП скоротився майже на 60 відсотків, обсяг промислової продукції — на 48,9, а сільськогосподарської продукції — на 51,5 відсотка. Реальна заробітна плата зменшилася у 3,8, а реальні виплати пенсій — у 4 рази⁴⁰. При цьому рівень матеріального добробуту громадян України на початку 90-х рр. набагато відставав від рівня розвинутих країн Заходу.

Прогресуюче зубожіння основної маси населення при колосальній концентрації коштів та майна в руках нечисленних скоробагатків засвідчувало явну неспроможність усіх державних інститутів регулювати здійснення ринкових перетворень. Це негативно позначалося й на державотворчому процесі. Соціальна поляризація стимулювала економічну стагнацію, гальмувала демократичні перетворення і нагромаджувала в суспільстві вкрай небезпечний протестний потенціал.

9. Політичні баталії останніх років

Якщо політолог заглиблюється в деталі політичної боротьби, то історик зупиняється лише на найбільш істотному. Проте відсіяти істотне від неістотного може тільки час. Тому політичне життя останніх років мусить оцінюватися істориками лише в найголовніших своїх елементах.

У житті країни, що перебувала в тоталітарному морозильнику три чверті століття, одним з таких елементів є виборчі технології. Спосіб, яким формувався склад парламенту, мав особливе значення саме тому, що в такій країні демократія нерідко обмежувалася процедурою виборів, які проходили один раз на кілька років. У перерві між виборами громадянин слабо структурованого суспільства не мав вирішального впливу на політичне життя.

Вибори 1994 р. проводилися в одномандатних округах. Сподіваючись на підтримку трудових колективів, ліві партії тоді провалили законопроект про змішану (мажоритарно-пропорційну) систему парламентських виборів. Виявилося, однак, що вони зберегли свій вплив тільки серед електорату пенсійного віку. На підприємствах з'явилися політичні діячі нової хвилі, як правило — з числа директорського корпусу. Тому під час перегляду виборчого закону у 1997 р. ліві вже відстоювали пропорційну модель виборів.

За цієї моделі вибори організуються на засадах єдиного багатомандатного округу. Кожна допущена до них партія одержує кількість мандатів пропорційно поданим за неї голосам. Щоб у парламенті виникла стабільна більшість депутатів, побудована за належністю до однієї політичної орієнтації або на засадах коаліції, пропорційна модель виборів нерідко доповнюється процентним бар'єром. Партії, які набирають меншу від передбаченої у виборчому законі кількість голосів, до парламенту не потрапляють. Подані за них голоси пропорційно розподіляються між переможцями.

Пропорційна система вигідна для партій, які мають розвинуту структуру і вплив у регіонах. Таких партій в Україні налічувалося три: КПУ, блок соціалістів і СелПУ, Народний рух. Комуністи і соціалісти із селянами зберегли успадковані з часів КПРС структури, а Народний рух за кілька років встиг розбудувати численні організації практично в кожній обла-

сті. Ці партії об'єднувалися передусім ідеологією — комуністичною або протилежною їй національно-державницькою. Всі інші партії, які претендували на вплив у громадсько-політичному житті, спиралися або на “адміністративний ресурс”, або на регіональні фінансово-промислові групи. Втім, фінансово-промислові групи теж виникли завдяки місцевому “адміністративному ресурсу”. Ще з кінця 80-х рр. радянська номенклатура почала об'єднувати в своїх руках владу з власністю.

При обговоренні у Верховній Раді закону, на основі якого мали проводитися вибори 1998 р., фракції комуністів, соціалістів-селян і Руху відстоювали пропорційну систему виборів з якомога вищим проходним бар'єром для партійних списків. Інші депутати не погоджувалися із законопроектом, який лобював в інтересах власної партії спікер парламенту О. Мороз. Обговорення надовго затяглося. Справу було вирішено компромісом: запроваджувалася змішана пропорційно-мажоритарна система виборів. Половина депутатських вакансій здобувалася в одномандатних виборчих округах шляхом індивідуальної боротьби претендентів, а половина — у боротьбі партій або партійних блоків у багатомандатному загальнодержавному окрузі.

Компромісу досягли, коли за обмежене певними рамками використання пропорційної системи виборів висловилися лідери впливових фракцій Верховної Ради — “Єдність” (П. Лазаренко) і “Соціально-ринковий вибір” (Є. Марчук). Обидва экс-прем'єри готувалися до боротьби за президентське крісло і дійшли висновку, що в ній не обійтися без розбудови потужних партійних структур.

Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 24 вересня 1997 р. встановлював для партій і партійних блоків 4-відсотковий (а не 5-відсотковий, як у Росії) бар'єр. У мажоритарних округах перемогу здобував кандидат, який випереджав за поданими голосами своїх суперників, навіть якщо більшість виборців висловлювалася за інших, тобто проти нього. Ця норма не відповідала демократичним принципам. Однак у конкретній політичній ситуації України без неї важко було обійтися. Вона припиняла виснажливий марафон, характерний для виборчої кампанії 1994 р.

Перед виборчим циклом 1998—1999 р. в Україні склалася своєрідна розстановка політичних сил. Колосальний протестний потенціал, який нагромадився в суспільстві внаслідок зубожіння основної маси населення, віщував, здавалося б, гарантовану перемогу представникам лівих партій як на парламентських, так і на президентських виборах. Проте високий інтелектуальний рівень українського суспільства перешкоджав широкому розповсюдженню лівого популізму. Обурені бідністю громадяни здебільшого могли реально оцінити демагогічні обіцянки лівих партій. Нарешті, роз'єднаність лівого табору і сильний особистісний потенціал діючого Президента України робили проблематичним болгарський сценарій розвитку подій.

На відміну від Росії та інших країн СНД, в Україні колишня КПРС поділилася на дві конкуруючі одна з одною партії, що істотно послабило кожну з них. На додаток, більш організована і потужна КПУ мала цілком безбарвного вождя, а менша за чисельністю СПУ очолювалася лідером загальнонаціонального масштабу.

Послаблені конкуренцією комуністів позиції О. Мороза виявилися ще більше підірваними з появою суперника в його власному оточенні. Таким опозиціонером стала честолюбна Наталя Вітренко — член президії політради СПУ і радник Голови Верховної Ради з соціально-економічних питань. Спроба О. Мороза покінчити з опозицією народних депутатів

Н. Вітренко та В. Марченка шляхом виключення їх з партії тільки погіршила становище, в якому він опинився. Спираючись на негласну підтримку адміністрації Президента України, Н. Вітренко за два місяці спромоглася створити в областях достатню кількість організацій (переважно з членів СПУ), щоб скликати у квітні 1996 р. установчий з'їзд Прогресивної соціалістичної партії України (ПСПУ). Демагогія і популізм “Жириновського у спідниці”, як охрестили Вітренко політологи, не знали меж. Постійно з'являючись на загальнонаціональних каналах телебачення, вона за два роки спромоглася перетворити свою карликову партію на одну з найбільш популярних серед виборців.

Оточення діючого Президента активно зайнялося й творенням власної партії. В лютому 1996 р. на основі Партії демократичного відродження, Трудового конгресу й об'єднання “Нова Україна” була організована Народно-демократична партія (НДП). Головою партії став колишній перший секретар ЦК ЛКСМУ А. Матвієнко. Керівництво НДП складалося з представників “партії влади” — О. Дьоміна, О. Ємця, Є. Кушнарьова, І. Плюща, В. Пустовойтенка та ін. Створення НДП стало свідченням партизації вищої владної номенклатури. Попри відсутність великих первинних осередків ця партія завдяки “адміністративному ресурсу” мала впливові позиції у східних, південних і центральних областях України.

З осені 1997 р. політичні партії почали оголошувати свої виборчі списки. Соціал-демократична партія України (об'єднана), яка утворилася в січні 1995 р. з трьох інших, але налічувала навіть у сукупності лише кілька тисяч членів, оголосила список, на чолі якого стояли перший Президент України Л. Кравчук і экс-прем'єр-міністр Є. Марчук. Цей крок став фатальним для голови партії, колишнього міністра юстиції В. Онопенка, але дав їй добрі шанси на успіх у виборах як у західних, так і в східних областях.

Перед виборами 1998 р. в Україні налічувалося більше півсотні політичних партій. Центральна виборча комісія змушена була допустити до участі у виборах 29 березня 1998 р. 30 політичних партій і партійних блоків.

Численні претенденти на депутатські вакансії у багатомандатному загальнодержавному окрузі і потреба визначити свого обранця з-поміж багатьох прізвищ за списком в одномандатному мажоритарному окрузі створювали великі незручності. Тим більше, що одночасно проводилися вибори в органи місцевого самоврядування. Людям, особливо похилого віку, було важко зорієнтуватися у чотирьох бюлетенях, які містили надто велику кількість інформації. Тому ще під час передвиборчої кампанії партії і блоки всіляко пропагували присвоєний їм за жеребом номер, домагаючись того, щоб їхні прихильники запам'ятали його.

Як показує таблиця 3, у багатомандатному загальнодержавному окрузі депутатські місця розподілилися між вісьмома партіями і партійними блоками, які спромоглися подолати 4-відсотковий бар'єр. Компартія України завоювала 24,7 відсотка голосів, тобто більше, ніж разом узяті три партії або блоки, які посіли місця від другого до четвертого.

За списки кандидатів у депутати восьми партій і партійних блоків було подано 17 482 тис. голосів. За списки 22 партій і партійних блоків, які не подолали бар'єру, було подано 5474 тис. голосів. Ці голоси стали своєрідним “призом” для переможців.

Бар'єр пройшли п'ять центристських партій і блоків, і лише три лівих. Голоси виборців, які висловилися на користь центристських і правих партій, що зазнали поразки, перейшли в основному до лівих партій — Комуністичної, Соціалістичної, Селянської, Прогресивної соціалістичної.

Т а б л и ц я 3

Підсумки парламентських виборів 1998 р.

Партії і партійні блоки	Всього мандатів	Кількість мандатів	
		По багатомандатному округу	По одномандатному округу
Компартія України	123	84	39
Народний рух України (СПУ-СелПУ)	46	32	14
Партія зелених України	35	29	6
НДП	19	19	—
“Громада”	31	17	14
Прогресивні соціалісти	24	16	8
СДПУ(о)	17	14	3
Партії і блоки, які не подолали 4-відсотковий бар’єр	17	14	3
Позапартійні	35	—	35
В с ь о г о	101	—	101
	448	225	223

Джерело: Парламент України: вибори — 98. — Ч. 2. — К., 1998. — С. 628—629. Позапартійні депутати, включені в партійні списки по загальнодержавному багатомандатному округу, порашовані у складі відповідних партій і блоків. Позапартійні депутати, обрані в одномандатних округах за списками партій або партійних блоків, включені до складу відповідних партій і блоків.

Ліві сили одержали 127 місць з 225 у багатомандатному загальнодержавному окрузі, а центристи — тільки 98. Перемога лівих була прогнозованою і пояснювалася незадоволенням діями влади в економічній сфері. Список НДП, який очолював прем’єр-міністр В. Пустовойтенко, зібрав лише 4,99 відсотка голосів виборців. Тобто проурядова партія опинилася позаду Партії зелених України (5,46 відсотка голосів), лідерів якої майже ніхто не знав. Не набагато вона випередила й створений на живу нитку регіональний блок “Громада” (4,68 відсотка голосів), який очолювався непримиренним противником діючого Президента України П. Лазаренком. Проурядова Аграрна партія України набрала 3,67 відсотка голосів і не пройшла в парламент за партійними списками.

Поразка пропрезидентських політичних партій у багатомандатному загальнодержавному окрузі пом’якшувалася результатами виборів в одномандатних мажоритарних округах, де обиралася друга половина депутатського корпусу. Хоча серед кандидатів у депутати майже в кожному окрузі були представлені найвпливовіші партії, більшість виборців віддала перевагу безпартійним. Уже в парламенті безпартійні депутати оголошували, якщо цього бажали, свою приналежність до тієї або іншої фракції.

Вплив “адміністративного ресурсу” на результати виборів був безсумнівний. Втручання влади у виборчий процес спостерігався здебільшого на місцевому рівні у кланових інтересах. Дві партії ледь проскочили 4-відсотковий бар’єр. Партія прогресивних соціалістів подолала його завдяки 20,9 відсоткам голосів, набраних у Сумській області, тобто на батьківщині Н. Вітренко. Партія об’єднаних соціал-демократів опинилася серед переможців завдяки підтримці 31,2 відсотка закарпатських виборців. Втручання президентських структур у хід голосування не фіксувалося ні вітчизняними, ні зарубіжними спостерігачами. Результати виборів підтверджують відсутність цього. Пропрезидентській Аграрній партії не вистачило лише 0,33 % голосів, щоб увійти в число переможців. Влада не спромоглася перешкодити й безсоромному скуповуванню голосів кланом П. Лазаренка. “Громада” здобула у Дніпропетровській області 37,4 відсотка голосів⁴¹.

Політичне структурування новообраної Верховної Ради відбулося швидко. Як показує табл. 4, воно було досить відвертим. 101 позапартійний депутат і 35 представників партій, які залишилися за бар'єром, повинні були визначити свої стосунки з фракціями партій і партійних блоків, які перемогли на виборах. Визначилися 87 з 136 депутатів, а 49 обрали статус позафракційних. Величезна більшість тих, хто визначився, надала перевагу президентській НДП. Дехто з народних обранців приєднався до кланових партій. До лівих не приєднався ніхто.

З таблиці 4 можна бачити, що ліві фракції (КПУ, Лівий центр, ПСПУ) мали разом 175 мандатів, або 39 відсотків від складу парламенту. Лояльні Президенту України фракції НРУ, НДП, ПЗУ і СДПУ(о) мали 185 мандатів, або 41 відсоток голосів. Фракція “Громада” і позафракційні депутати мали в сумі 88 голосів, або 20 відсотків. Отже, при голосуванні були можливі різноманітні комбінації.

Розстановка політичних сил ускладнювалася й суто персональними факторами. Прогресивні соціалісти були непримиренно ворожі до очолюваних О. Морозом соціалістів, від яких вони відкололися. Лазаренківська “Громада” не бажала за будь-яких умов співробітничати з народними демократами А. Матвієнка, за якими стояли В. Пустовойтенко і Л. Кучма.

Таким чином, у Верховній Раді не склалося більшості, готової взяти на себе відповідальність за діяльність уряду. Не склалося в ній й умов, сприятливих для законотворчої роботи. Багато лідерів фракцій мали намір висунути свою кандидатуру на посаду Президента України у виборчій кампанії 1999 р. Президентській кампанії вони підпорядковували поточну діяльність парламенту, наскільки це залежало від кожного з них.

Напруження майбутньої кампанії відчулося вже під час виборів Голови Верховної Ради. “Спікеріада” тривала майже два місяці, було проведено 18 голосувань. Лише 7 липня 1998 р. головою парламенту було обрано О. Ткаченка.

Заміщення всіх інших ключових посад у парламенті здійснювалося під впливом нового спікера. Першим заступником Голови Верховної Ради було обрано другого секретаря ЦК КПУ А. Мартинюка, заступником — радника Президента України, бізнесмена В. Медведчука. Комуністи очолили шість комітетів Верховної Ради, “Громада” — чотири, соціалісти — два.

Першою жертвою політичної боротьби в Україні напередодні президентських виборів став Павло Лазаренко. Коли вийшли на поверхню чис-

Т а б л и ц я 4

Політичне структурування Верховної Ради 14-го скликання,
1-ша сесія (травень 1998 р.)

Парламентські фракції	Депутати, висунуті партіями-переможцями	Депутати, які приєдналися до переможців	Сукупна чисельність фракції	Частка фракції у загальному складі парламенту
Компартія України	123	—	123	27,5
Народний рух (СПУ-СелПУ)	46	1	47	10,4
Партія зелених	35	—	35	7,8
НДП	19	5	24	5,3
“Громада”	31	58	89	19,8
ПСПУ	24	15	39	8,7
СДПУ(о)	17	—	17	3,8
	17	8	25	5,6

Джерело табл. 3.

ленні факти привласнення ним державних коштів в особливо великих розмірах і відповідні матеріали були передані у розпорядження Верховної Ради України, П. Лазаренко втік за кордон. 17 лютого 1999 р. Верховна Рада прийняла постанову “Про надання згоди на притягнення до кримінальної відповідальності та арешт народного депутата Лазаренка П.І.”. Після цього об’єднання “Громада” втратило політичний вплив і розкололося. Ю. Тимошенко з частиною громадівців утворила нову фракцію “Батьківщина”, перетворену восени 1999 р. на однойменну партію.

Розколовся й Народний рух України — партія, яка мала особливі заслуги у творенні незалежної України. Трагічна загибель в автокатастрофі лідера партії В’ячеслава Чорновола не змогла припинити внутрішньопартійної боротьби. Рух поділився на дві ворогуючі одна з одною партії, які очолили Юрій Костенко і Геннадій Удовенко.

У боротьбі за президентську посаду Євген Марчук зробив спробу використати апарат СДПУ(о). Однак партія, очолена з жовтня 1998 р. В. Медведчуком, солідаризувалася з діючим Президентом України, який мав намір балотуватися на другий строк. Є. Марчук змушений був покинути об’єднаних соціал-демократів і шукати собі інших політичних союзників.

Перед президентськими виборами парламентська фракція НДП втратила багатьох депутатів, включно з партійним лідером Анатолієм Матвієнком. Частина народних демократів разом з деякими позафракційними депутатами утворила досить впливову фракцію “За відродження регіонів”.

На старті президентської кампанії серед претендентів правого спрямування найбільшим впливом користувався Є. Марчук. Після загибелі В. Чорновола претендентами від правих партій могли стати Ю. Костенко і Г. Удовенко, але їхня популярність за межами власних нечисленних партій була низькою.

Серед претендентів лівого спрямування безсумнівним лідером був О. Мороз. Проте вже на старті кампанії йому завдав відчутного удару О. Ткаченко: за безпосередньою вказівкою останнього СелПУ вийшла з Лівого центру. О. Мороз пробував чинити опір, але 9 грудня 1998 р. Конституційний Суд визнав неконституційними зміни до регламенту, що забороняли утворення фракцій партіям, котрі не здолали 4-відсоткового бар’єру.

При розгляді питання про позбавлення П. Лазаренка депутатської недоторканності О. Мороз не взяв участі в голосуванні. Діючи за його інструкціями, 21 член соціалістичної фракції з 24 не підтримав відповідну парламентську постанову. Пояснюючи свою позицію, Мороз висловив ряд тверджень, які були негативно сприйняті громадською думкою. Зокрема, він заявив: 1) звинувачення проти П. Лазаренка виглядають дріб’язковими порівняно з тими зловживаннями, що мають місце на енергоринку і в економіці України загалом; 2) корупція в Україні не зникне з притягненням П. Лазаренка до відповідальності; 3) звинувачення проти П. Лазаренка висунуті лише тому, що він “перестав годити” чинному Президентові⁴².

Виборча кампанія характеризувалася надзвичайним напруженням і призвела до майже повного паралічу законотворчої діяльності парламенту. Однак самі вибори 31 жовтня 1999 р. пройшли спокійно. Міжнародні спостерігачі констатували, що порушення виборчого закону мали несуттєвий характер і не вплинули істотно на результат.

Як очікувалося, перший тур не виявив переможця, котрий спромігся б набрати понад половину голосів виборців. Виявилося, що два суперники далеко випередили всіх інших. Л. Кучма набрав 36,49 відсотка голосів, а П. Симоненко — 22,24 відсотка. Незважаючи на природну харизму Н. Вітренко, О. Мороз посів третє місце серед претендентів з 11,29 відсотками

голосів. Проте він далеко відстав не тільки від діючого Президента, але й від основного суперника по лівому табору.

Політик, якого найбільше боялося президентське оточення, програв свої останні, як він відчував, вибори. Тому, мабуть, він не зміг стримати емоцій і заявив, що ті, хто голосував за Кучму, “ще не дозріли до народу, є просто людьми, населенням, не піднялися над собою”⁴³.

Н. Вітренко залишилася на четвертому місці (10,97 відсотка голосів), Є. Марчук — на п'ятому (8,13), Ю. Костенко — на шостому (2,17), Г. Удовенко — на сьомому (1,22 відсотка голосів).

Незважаючи на відносний успіх Л. Кучми, перший тур виборів дав перевагу представникам лівих сил. Це різко загостило політичне становище напередодні другого туру. Виявилось, що країна стоїть перед вибором: або підтримати курс ринкових реформ, або зробити спробу повернутися в минуле. Ця дилема перетворила президентську кампанію зі змагання окремих політиків, яким вона була у першому турі, на референдум з найбільш доленосного питання: чи йти до ринку і демократії, чи відтворювати тоталітарний лад?

Аналізуючи такий результат першого туру, політологи і журналісти висловлювали різні припущення відносно змісту і характеру дій адміністрації діючого Президента України, які вплинули на склад претендентів та їх взаємовідносини між собою. Безсумнівно, що у виборчого штабу Президента була програма дій, підкріплена відповідним “адміністративним ресурсом”. Можна здогадуватися, що така програма враховувала настрої виборців, відсутність тривких організаційно-політичних зв'язків між ними, наявність могутніх регіональних кланів, народження яких закономірно випереджає формування елементів громадянського суспільства. Не слід, однак, переоцінювати можливості маніпулювання результатами виборів з боку будь-якого задіяного в них політичного діяча. Надто багато політичних сил вирувало в епіцентрі подій, і це виключало свободу дій, спрямованих на виключну користь однієї з них.

Мабуть, зрозуміло, що президентський виборчий штаб мав своєю метою спрямувати хід подій за найбільш вигідним для нього російським сценарієм. Проте тотожність досягнутого результату пояснювалася не всемогутністю “адміністративного ресурсу”, а подібністю українського і російського суспільства. Фактор суперництва лівих сил, який був практично відсутній у Росії, давав теоретичну можливість появи у діючого Президента України суперника з правого табору. Проте ця можливість ліквідувалася умовами тяжкої і тривалої економічної кризи. Як показали результати першого туру голосування, претенденти з правого табору просто провалилися.

Вирішальна проба сил 14 листопада 1999 р. мало кого залишила байдужим. Якщо у першому турі взяли участь 70,2 відсотка виборців, то в другому — 74,9 відсотка, тобто на 2 млн чол. більше⁴⁴. На вибори прийшла молодь. Активність виборців виявилася більшою, ніж на президентських виборах 1994 р. або на парламентських виборах 1998 р.

Леонід Кучма переконливо переміг лідера Комуністичної партії. За нього проголосували 15,87 млн виборців, або 56,25 відсотка тих, хто брав участь у голосуванні. За Петра Симоненка проголосували 10,67 млн виборців з 28,2 млн, або 37,8 відсотка.

Порівняно з першим туром П. Симоненко збільшив кількість поданих за нього голосів на 4,82 млн, або на 82 відсотки. За даними екзит-полу, проведеного фондом “Демократичні ініціативи” під час другого туру, до нього відійшло 55 відсотків голосів електорату Н. Вітренко, 59 — О. Мороз, 25 відсотків — Є. Марчука. До Л. Кучми відійшло 63 відсотки електорату Є. Марчука, 29 відсотків — О. Мороз, 35 відсотків — Н. Вітренко⁴⁵.

Діючий Президент переміг у 14 областях України. Найпереконливішою була перемога в західних областях: Івано-Франківській (92 відсотки), Тернопільській (92), Львівській (91), Закарпатській (84), Рівненській (77), Чернівецькій (73 відсотки). Цей регіон завжди відзначався гострою відразою до комуністичної ідеології і практики. У 1991 р. він підтримав В. Чорновола проти Л. Кравчука, в 1994 р. — Л. Кравчука проти Л. Кучми, в 1999 р. — Л. Кучму проти П. Симоненка.

У Волинській області Л. Кучму підтримало 76 відсотків, а у Києві — 65 відсотків виборців. Символічною була перемога Л. Кучми в Севастополі — місті військових пенсіонерів, а також у Донецькій області, де істотна частка електорату складалася з шахтарів. Не менш показовою була перемога в Сумській області, де більшість виборців у першому турі віддала свої голоси Н. Вітренко.

Перемога П. Симоненка в дев'яти областях і в Автономній Республіці Крим не була переконливою. Л. Кучма також набрав в них достатню кількість голосів, щоб зміцнити свою загальну перемогу. За лідера комуністів висловилися більшість виборців восьми областей — Вінницької (59 відсотків), Полтавської (58), Чернігівської (56), Луганської (54), Херсонської (53), Кіровоградської (53 відсотки), Черкаської (52 відсотки), Запорізької (50 відсотків). У Миколаївській області він теж переміг з 49 відсотками голосів. Все це свідчило про серйозний розкол в українському суспільстві, викликаний прорахунками в реформаторській діяльності Л. Кучми і підтримуваних ним політичних сил. Мандат на другий термін зобов'язав Президента, як це він сам визнав, більш рішуче поставитися до вирішення існуючих проблем.

У ході передвиборчої кампанії Л. Кучма заявляв, що звернеться до народу з питанням про довіру Верховній Раді і з пропозиціями внести до чинної конституції ряд поправок, які сприяли б утворенню парламентської більшості та конструктивному співробітництву Президента і прем'єр-міністра з Верховною Радою. Після переобрання він видав указ про проведення 16 квітня 2000 р. референдуму. На референдум глава держави виніс шість питань, на які пропонувалося відповісти “так” або “ні”:

- про недовіру Верховній Раді 14-го скликання і внесення відповідних змін до Конституції (можливості розпуску парламенту внаслідок референдуму Конституція не передбачала);

- право розпуску Верховної Ради Президентом, якщо вона протягом місяця не зможе утворити парламентську більшість або протягом трьох місяців не зможе затвердити бюджет, поданий урядом;

- скасування депутатської недоторканності;

- зменшення кількості депутатів з 450 до 300;

- заснування верхньої палати парламенту як представника інтересів регіонів;

- прийняття нової Конституції на референдумі.

Паралельно з опрацюванням указу про референдум глава держави розпочав наступ на парламент. Деморалізовані поразкою ліві партії все-таки не погодилися на те, щоб передбачене Конституцією формування нового уряду знову було доручене давньому соратнику Президента В. Пустовойтенку. Однак 23 грудня Верховна Рада великою кількістю голосів (296) дала згоду на призначення іншої кандидатури, яку вніс Л. Кучма — Голови Національного банку України Віктора Ющенка. За нього висловилися навіть частина депутатів від СелПУ і “Лівого центру”. О. Мороз при голосуванні утримався, однак зазначив, що В. Ющенко уособлює не клановий, а ліберальний напрямок розвитку країни ⁴⁶.

Наступного дня Верховна Рада продовжила лінію на співробітництво з виконавчою владою: керівники 11 фракцій парафували сенсаційну угоду про утворення більшості і відставку О. Ткаченка та його першого заступника А. Мартинюка. Депутати більшості зобов'язалися підтримати курс реформ і взаємодіяти з урядом В. Ющенка.

Тим часом на українській політичній сцені тривала гра без правил. У ситуації, що склалася, О. Ткаченко почав діяти зовсім не так, як діє нормальний політик. Невідомо й досі, на що він розраховував, позбувшись підтримки більшості депутатів.

У всіх на пам'яті була виснажлива “спікеріада”, в ході якої до керівництва Верховною Радою прорвався О. Ткаченко. Тепер уже він влаштував не менш виснажливий спектакль з метою недопущення голосування по довірі голові парламенту, результати якого були відомі наперед. Згідно з регламентом для зміни керівництва парламенту необхідний кворум у дві третини складу депутатів. Кожного разу, коли поставало це питання, ліві партії не реєструвалися, створюючи ситуацію, яка у футболі називається “поза грою”. Одночасно спікер безпardonно порушував регламент, відмовляючись надавати слово депутатам, які могли при наявності зареєстрованого кворуму запропонувати зміну керівництва парламенту, або не ставлячи вже внесену пропозицію на голосування. Дні йшли за днями, але вже сформована більшість не могла проявити себе.

В результаті парламент організаційно поділився на більшість і меншість. “Більшовики” змушені були покинути приміщення Верховної Ради по вул. М. Грушевського і перебазуватися в Український дім на Європейській площі. “Меншовики” продовжували перебувати у приміщенні Верховної Ради, але не могли працювати через відсутність кворуму.

21 січня 2000 р. 239 депутатів, що зібралися в Українському домі, проголосували за відставку спікера і його першого заступника. Після цього заступник Голови Верховної Ради В. Медведчук разом з координатором більшості Л. Кравчуком почали переговори з фракціями про переобрання всіх керівних осіб: спікера, його заступників і голів комітетів. Йшлося про те, щоб меншість, яка саботувала роботу парламенту, була позбавлена всіх посад у його керівництві.

1 лютого більшість, яка зросла до 255 депутатів, знову зібралася на пленарне засідання в Українському домі й офіційно затвердила досягнуті “в пакеті” домовленості про всі нові призначення. Головою Верховної Ради було обрано Івана Плюща (НДП), першим віце-спікером — Віктора Медведчука (СДПУ(о)), віце-спікером — Степана Гавриша (“Відродження регіонів”). Було переобрано керівництво всіх восьми комітетів, які раніше очолювалися представниками лівих партій.

Одночасно Верховна Рада прийняла новий порядок обчислення скликань. Обчислення тепер починалося зі складу Верховної Ради, сформованого на перших вільних виборах 1990 р. Цей склад депутатів приймав Декларацію про державний суверенітет і Акт проголошення незалежності України. Отже, на дев'ятому році існування незалежної держави Верховна Рада відмовлялася від історичної традиції обчислення скликань, які ґрунтувалися на Конституції УРСР 1937 р.

До Кодексу законів про працю були внесені зміни: скасовувалися неробочі дні 7 і 8 листопада “на честь свята Великої Жовтневої соціалістичної революції”. Депутати ухвалили також постанову про заміну радянської символіки на фасаді будинку Верховної Ради державною символікою незалежної України. Під час ремонту фасаду влітку 1999 р. вони пропонували збити з фасаду рельєф державного герба УРСР, тому що протилежне рішення означало б свідоме примирення парламенту з радянською симво-

лікою. Однак О. Ткаченко й не подумав поставити тоді це питання на голосування.

Ліва меншість парламенту не визнала рішень, які журналісти назвали “оксамитовою революцією”. Невизнання нового керівництва Верховної Ради вони аргументували порушенням регламенту: рішення про його обрання приймалися за відсутності потрібного кворуму. Те, що регламент порушував сам О. Ткаченко, вони до уваги не брали. Однак Міністерство юстиції визнало дії більшості легітимними. Цим правова колізія була вичерпана.

29 лютого 2000 р. повинна була розпочатися п’ята сесія Верховної Ради 3-го скликання. У відновленні роботи парламенту були однаково зацікавлені всі депутати. Якби протягом місяця Верховна Рада не змогла розпочати спільні засідання, для Президента виникла б єдина передбачена Конституцією можливість розпустити її. Тому ліві фракції змушені були погодитись з переобранням керівництва парламенту і зареєструватися в залі засідань.

Початок п’ятої сесії ознаменувався зникненням трьох парламентських фракцій, чисельність яких скоротилася більше критичного рівня (14 депутатів): прогресивних соціалістів, “Громади” і СелПУ. Щоб врятувати фракцію О. Ткаченка, комуністи відрядили до неї сімох депутатів. Але п’ятеро “селян” незабаром об’єдналися з депутатами від мажоритарних округів, які визнали вигідним для себе покинути об’єднаних соціал-демократів, і утворили нову фракцію “Солідарність” на чолі з бізнесменом П. Порошенком.

Внаслідок майже безперервних переходів депутатів з фракції у фракцію Верховна Рада 3-го скликання стрімко змінювала своє обличчя. Чітко виявилася основна закономірність: істотне зменшення депутатів, які представляли лівий фланг — з 175 у травні 1998 р. до 132 у вересні 2000 р. Натомість зміцнювалися фракції, побудовані на кланових інтересах. Комуністи залишилися найбільшою фракцією (115 депутатів), а далі фракції розташувалися у такому порядку: “Трудова Україна” (46), “Відродження регіонів” (38), об’єднані соціал-демократи (33), “Батьківщина” (30), “Солідарність” (27), народні демократи (21), Український народний рух (21), Народний рух України (20), зелені (17), соціалісти (17), “Реформи-Конгрес” (15), “Яблуко” (14)⁴⁷.

Боротьба навколо призначеного на 16 квітня 2000 р. референдуму показала, що палітра політичного життя після президентських виборів стала різноманітнішою. Раніше на перший план виходило протистояння між лівими і правими політичними силами, в якому праві виступали більш-менш консолідовано. Тепер же всередині правого табору відбулося розмежування. Намір Президента України шляхом референдуму зміцнити свої позиції за рахунок Верховної Ради не сподобався фінансово-промисловим групам, розташованим на відстані від виконавчої влади. Боротьба між олігархічними кланами позначилася й безпосередньо на виконавчій владі. Повторилася у дзеркальному вигляді ситуація 1993 р.: тоді Л. Кучма на посаді голови уряду протистояв Президенту, тепер же він став відчувати опозицію з боку прем’єр-міністра.

Однак протистояння було іншої природи. В часи президентства Л. Кравчука воно пояснювалося відсутністю розмежування функцій між Кабінетом Міністрів і Адміністрацією Президента. Тепер же відбувалося протистояння пропрезидентських і проурядових фракцій у Верховній Раді. Яскравим показником розбіжностей всередині виконавчої влади стало призначення голови фракції “Батьківщина” Ю. Тимошенко на ключову посаду в уряді проти волі Президента. Та розбіжності між Л. Кучмою і В. Ющенком не мали особистісного характеру.

Розмежування правих фракцій парламенту на пропрезидентські і проурядові було пов'язане з ініційованим Президентом референдумом. Фракції, які боялися надмірного посилення президентської влади після впровадження результатів референдуму у політичне життя, шукали собі союзника в особі прем'єр-міністра.

Справді, позитивна відповідь на всі питання референдуму давала можливість Президенту сконцентрувати в своїх руках владу, порівнянну з тою, котру мав глава держави в сусідній Росії. Порушувалася ретельно виписана в Конституції система противаг і стримувань. Наскільки це було доцільно з точки зору історичного прогресу?

Так трапилося, що парламент роками гальмував ринкові реформи. Менталітет і соціальна структура українського суспільства змінювалися надто повільно. Являючи собою віддзеркалення суспільства, Верховна Рада спочатку була опанована лівими фракціями, які закликали повернутися у міфічне минуле. Потім практично без переходу і навіть з тим же складом депутатів у ній почали зміцнюватися олігархічні фракції.

Для олігархів ринкові реформи були потрібні лише в обмеженому вигляді. Їх влаштували номенклатурний капіталізм і монополістичне, без усякої конкуренції з боку вітчизняних або зарубіжних підприємців, розпорядження економічними ресурсами країни. Вони теж, як і ліві, прагнули до минулого, але не радянського, а західного гатунку. Ідея посткапіталістичного, соціально орієнтованого суспільства була для них чужою. Парламент, опанований політичними силами, що представляли інтереси фінансово-промислових груп, котрі не контролювалися законодавством, потребував, так само як і лівий парламент, противаг у вигляді сильної президентської влади.

Не переймаючись погано зрозумілими для західних спостерігачів реаліями українського життя, Рада Європи офіційно висловила занепокоєння з приводу того, що референдум порушує баланс влади. Найбільшу тривогу міжнародних організацій викликало питання про недовіру Верховній Раді і надання Президентові права на її розпуск. Незрозумілим залишалося й останнє питання — про прийняття нової Конституції на референдумі.

Непростою справою здавалася й реалізація рішень референдуму у випадку позитивної відповіді на поставлені питання. Рішенням Конституційного Суду імплементація наслідків референдуму була покладена на парламент (скрізь у світі результати референдумів мають пряму дію). Втручання Конституційного Суду виявилось необхідним, тому що в тексті Основного закону порядок прийняття нової конституції не передбачався. Закон про референдум був прийнятий у липні 1991 р., тобто ще за часів існування Радянського Союзу. Він мав немало розбіжностей з діючою Конституцією України.

Опозиція звернулася до Конституційного Суду з проханням визначити відповідність формулювання поставлених питань нормам Основного закону. Суд зняв перше і шосте питання, які викликали особливо багато критичних зауважень всередині країни і за рубежом. Напруження в суспільстві після цього істотно послабилось.

В тих областях, де переміг на президентських виборах П. Симоненко, Л. Кучма познімав з посад голів адміністрацій. Місцева влада сприйняла це як вказівку на максимальне використання "адміністративного ресурсу" в ході референдуму. Було допущено дострокове голосування, при якому технічно неможливо проконтролювати фальсифікацію результатів. Такою можливістю в областях скористалися максимально. В цілому по Україні достроково проголосували 54 відсотки громадян ⁴⁸.

Чи могла Верховна Рада втілити рішення референдуму? Характер питань був такий, що для імплементації його результатів вимагалася конституційна більшість голосів. У звичайних умовах президентська команда в парламенті не змогла б зібрати такої більшості. Проте в даному разі йшлося про реалізацію народної волі, хай навіть фальсифікованої, як це вважало багато депутатів. Демонстративно йти проти волі народу депутати не могли. Тому вони затягували час.

Імплементація результатів референдуму могла стати неактуальною тільки в умовах гострої політичної кризи. Якраз таку кризу й викликав так званий “касетний скандал”. Політичні спекуляції навколо справи журналіста Георгія Гонгадзе і оприлюднені лідером соціалістів О. Морозом в парламенті прямі звинувачення Президента України у причетності до зникнення журналіста, організація багатотисячних демонстрацій і кампанії в пресі на підтримку цих звинувачень підірвали авторитет молодой держави не меншою мірою, ніж корупційна справа екс-прем’єр-міністра П. Лазаренка. Верховна Рада не реалізувала у формі законів виявлену на Всеукраїнському референдумі 16 квітня 2000 р. волю народу.

* * *

“Касетний скандал” спричинив кризу такої гостроти, що про його першопричину майже забули. Знову і вже вкотре перед молодого державою виникло одразу кілька варіантів дальшого розвитку подій. Жодний з них не нагадував вторований шлях, яким просувалися країни Заходу у ХХ ст. від ладу, названого в марксистській системі координат капіталізмом, до постіндустріального громадянського суспільства.

Однак залишимо політологам сучасні звивини політичного життя. Оцінюючи пройдений за десять років шлях, історикам не варто запитувати себе, чому Україна відстає від багатьох інших посткомуністичних країн. Все закономірно! Даються взнаки строки перебування в тоталітарній наддержаві і та особлива “увага”, якою оточував Кремль найбільшу за економічною потужністю і найбільш політично непокірну національну республіку. Мабуть, треба дивуватися не тому, що відстаємо, а тому, що спромоглися подолати за ці десять років так багато перешкод і побачити на власні очі реальні зміни на краще в усіх сферах життя.

¹ К у ч м а Л е о н і д. Вірю в український народ. — К., 2000. — С. 53.

² Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — К., 2000. — С. 92.

³ Там же. — С. 93.

⁴ Там же. — С. 92, 102.

⁵ Там же. — С. 100—101.

⁶ Там же. — С. 106.

⁷ А л е к с е є в Ю. М., К у л ь ч и ц ь к и й С. В., С л ю с а р е н к о А. Г. Україна на зламі історичних епох. — К., 2000. — С. 253—254.

⁸ Великий договір України з Росією: історичний компроміс чи реальний шанс на стратегічне партнерство? Матеріали “круглого столу” 30 квітня 1999 р. — К., 1999. — С. 16.

⁹ Там же. — С. 17.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же. — С. 17—18.

¹² Там же. — С. 18.

¹³ К у ч м а Л е о н і д. Вірю в український народ. — С. 25.

¹⁴ Про основні засади економічної та соціальної політики. Доповідь Президента України. — К., 2000. — С. 11—12.

¹⁵ К у ч м а Л е о н і д. Вірю в український народ. — С. 40.

¹⁶ Там же. — С. 31.

- ¹⁷ Стратегія економічної та соціальної політики на 2000—2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України. — К., 2000. — С. 40.
- ¹⁸ К у ч м а Л е о н і д. Вірю в український народ. — С. 31.
- ¹⁹ Там же. — С. 40.
- ²⁰ Виступ Президента України Л.Д. Кучми на науковій конференції 16 листопада 2000 р. // Президентський вісник (Київ). — 2000. — № 22.
- ²¹ Президентський вісник (Київ). — 2001. — № 3.
- ²² Стратегія економічної та соціальної політики на 2000—2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України. — С. 43—44.
- ²³ Там же. — С. 8.
- ²⁴ К у ч м а Л е о н і д. Вірю в український народ. — С. 246.
- ²⁵ Стратегія економічної та соціальної політики на 2000—2001 рр. — С. 6.
- ²⁶ Про основні засади економічної та соціальної політики. — С. 18—19.
- ²⁷ Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — С. 103.
- ²⁸ К у ч м а Л е о н і д. Вірю в український народ. — С. 240.
- ²⁹ Там же. — С. 239.
- ³⁰ Стратегія економічної та соціальної політики на 2000—2004 рр. — С. 6.
- ³¹ А л е к с е є в Ю. М., К у л ь ч и ц ь к и й С. В., С л ю с а р е н к о А. Г. Україна на зламі історичних епох. — С. 133.
- ³² Там же. — С. 135.
- ³³ Про основні засади економічної та соціальної політики. — С. 23.
- ³⁴ Новітня історія України. — 1900—2000. — К., 2000. — С. 591.
- ³⁵ Стратегія економічної та соціальної політики на 2000—2004 рр. — С. 71.
- ³⁶ Україна — 1998. Інформаційно-статистичний довідник. — К., 1999. — С. 53.
- ³⁷ К у ч м а Л. Д. Виступ на конференції Всеукраїнського союзу сільськогосподарських підприємств 23 лютого 2001 р. // Президентський вісник (Київ). — 2001. — № 9.
- ³⁸ Президентський вісник (Київ). — 2000. — № 25. Інтерв'ю із заступником глави Адміністрації Президента України П. Гайдуцьким.
- ³⁹ Президентський вісник (Київ), 2001, № 11.
- ⁴⁰ Президентський вісник (Київ). — 2000. — № 22; 2001. — № 11.
- ⁴¹ Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — С. 123—124.
- ⁴² Товариш (Київ). — 1999. — № 9 (лютий).
- ⁴³ День (Київ). — 1999. — 3 листопада.
- ⁴⁴ Центральна виборча комісія. Вибори Президента України 1999 р. Інформаційно-аналітичне видання. — К., 2000. — С. 287—288.
- ⁴⁵ Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — С. 189.
- ⁴⁶ Там же. — С. 221.
- ⁴⁷ Там же. — С. 222.
- ⁴⁸ Там же. — С. 225.